

א. גיוון של תלמידים ואחידות של תכנית

מערכת החינוך בישראל, בעשור הראשון למדינת ישראל, הייתה נתונה להשפעתם של שני תהליכים, שונים זה מזה ועם זאת שלובים זה בזה. התהליך הראשון נבע מאימוצו של "חוק לימוד חובה, תשי"ט 1949", שאיגם לצורך לימוד חובה, אל תוך מערכת חינוך קטנה, את כל הילדים בגילים 5-13, שנשרו בעבר מבתי ספר; את התלמידים העולים שהגיעו זה מקרוב לארץ וכן את הנערים בני 14-17, שלא סיימו לימודים יסודיים. התהליך השני נבע מאימוצו של "חוק חינוך ממלכתי, תשי"ד 1953", שהטיל על מוסדות החינוך הרשמיים, תכנית לימודים ממלכתית, משותפת לכל התלמידים.

עם סיום המנדט הבריטי על ארץ-ישראל חיו בארץ כ-560,000 יהודים. עם הקמתה של מדינת ישראל נפתחו שערי הארץ לרווחה וזרם עולים אדיר הגיע אליה: ממאי 1949 ועד 1959 (תשי"ט) הגיעו לארץ כמיליון עולים בשני גלים: בגל הראשון, בין השנים 1948-1951, עלו לארץ כ-700,000 עולים - כמחציתם עלו ממזרח אירופה, מהמחנות בקפריסין, מבולגריה ומיוגוסלביה, והשאר מתימן, מפרס, מעירק, מלוב ומארצות אפריקה. בגל השני, בין השנים 1955-1957, העולים היו ברובם ממרוקו ומארצות צפון-אפריקה ומיעוטם מרומניה, מהונגריה, מפולניה ועוד. שיעור ניכר של עולים היו ילדים ובני נוער. בין השנים 1948-1957 שולש, אפוא, מספר היהודים בישראל. הגידול באוכלוסיה גם שינה באופן מהותי את המבנה הדמוגרפי של היישוב, לרבות הגודל הממוצע של המשפחה: שיעור התינוקות והילדים באוכלוסיה גדל מאוד לעומת העבר. במקביל, נשתנתה במהותה כל מערכת החינוך בישראל.

העולים החדשים יושבו בפרברי ערים, ביישובים נטושים, במחנות עולים, במעברות, במושבי עולים, בעיירות פיתוח וכיוצא באלה, שבהם נפתחו גני ילדים ובתי ספר לסוגיהם. מוסדות אלה קלטו תלמידים, שלפני כן לא למדו כלל או נשרו מן הכיתות הגבוהות בשל סיבות כלכליות וחובת שכר לימוד וכן ילדי עולים, שהוריהם עדיין לא התערו בחיים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים של מדינת ישראל.

עם הקמת המדינה בתשי"ח למדו בכל מסגרות הלימוד של רשת החינוך של הוועד הלאומי כ-97,000 תלמידים; בתשי"א כבר למדו במוסדות החינוך בארץ כ-215,000 תלמידים, ובתשי"ג כ-315,000 תלמידים - גידול בשיעור של כ-320% תוך שש שנים, דהיינו גידול של כ-60% בכל שנה. בתשי"ט, בסוף העשור הראשון למדינת ישראל, חיו בארץ כמיליון וחצי תושבים, ובמוסדות החינוך למדו באותו זמן כחצי מיליון תלמידים. אוכלוסיית ישראל גדלה, אפוא, פי שלושה, ואילו אוכלוסיית התלמידים גדלה פי חמישה. קליטה של ארבעה תלמידים עולים על כל תלמיד ותיק, תוך עשר שנים, היוותה, אפוא, אחת המשימות הכבדות, שהוטלה מעולם על מערכת החינוך.

קליטת התלמידים במערכת החינוך, בעיקר בחמש השנים הראשונות (תשי"ט-תשי"ג), נעשתה בתנאים קשים ביותר של מחסור. חסרו בעיקר גננות ומורים אך גם כיתות לימוד, כיסאות ושולחנות, ספרי לימוד, מחברות ועפרונות. משרד החינוך עשה כמיטב יכולתו כדי לגייס מורים מכל מקור אפשרי. כך שובצו בעבודה מורים רבים, חסרי השכלה מלאה או מורים שלא הוסמכו מבחינה פדגוגית. למרות המחסור הקשה בעובדי הוראה, ואולי בגינו, לא נותר כמעט ילד שלא נמצא לו פתרון. יתר על כן, בפרק זמן קצר ביותר הצליחו מוסדות החינוך לקיים לימודים סדירים 4, ככל שניתן בתנאים של אותם ימים, כדי להקנות לילדי העולים דיבור עברי, להכניסם לרוח ההווי הישראלי במולדת החדשה-הישנה. "הסתגלותם המהירה של ילדי העולים לחיים בישראל ושפתה הוא הפלא הגדול שבקיבוץ הגלויות ומראה את כוחו העצום של בית הספר היסודי בחינוכם של המוני ילדים ונוער" 5.

חוק החינוך הממלכתי, שביטל את קיומם של הזרמים בחינוך, קבע גם כי מטרת החינוך הממלכתי היא להשתית את החינוך היסודי במדינה על ערכי תרבות ישראל, על אהבת המולדת ונאמנות למדינת ישראל ולעם ישראל ועל הישגי המדע, על הכשרה חקלאית ומקצועית, על הכשרה חלוצית, ועל השאיפה לבנות חברה המושתתת על חירות, שוויון, סובלנות, עזרה הדדית ואהבת הבריות 6. על בסיס חוק זה הוכנה תכנית לימודים ממלכתית ואחידה, שנועדה לכלל התלמידים הלומדים בחינוך הרשמי.

עוד קודם לחוק חינוך ממלכתי הועלו על סדר יומם של המחנכים מצוקות של נשירה ושל הישגים לימודיים הטעונים טיפול, במיוחד של תלמידים שעלו מארצות אפריקה ואסיה ושל ילדי עולים ביישובים החדשים 7. תכנית הלימודים הממלכתית, שהעמידה דרישות לימודיות גבוהות יחסית, מחד גיסא, ועמדה על עקרון האחידות, מאידך גיסא, נתגלתה כתכנית שאינה תואמת את יכולתם ואת צורכיהם של כל התלמידים, שנקלטו בתוך מוסדות החינוך. מבחנים שנערכו במקצועות היסוד בחומר שנחשב כדרישת מינימום של התכנית, העלו כי "בית הספר היסודי אינו מקדם כמחציתו של סוג תלמידים מסוים כדי השגת הישגים המינימליים" 8.

סיבות שונות ניתנו לכישלון ילדי העולים בלימודים: חלקם יוחסו לאוכלוסיית התלמידים: דפוסי החיים והחינוך בבית, השפעות סביבתיות וכיוצא באלה; וחלקם יוחסו לעבודת מערכת החינוך: תכנית הלימודים, טיב המורים, דרכי ההוראה וכיוצא באלה.

מאמר זה דן בשני ניסיונות התאמה, שנעשו בסוף שנות החמישים בתכנית הלימודים הממלכתית, כדי להתאימה, במסגרת התכנית האחדיה, לשתי אוכלוסיות שונות: האחת, אוכלוסיית תלמידי עולים ושאינם עולים, שלמדה בבתי ספר יסודיים רגילים, ושהתקשו בהשגת כל החומר הכלול בתכנית הלימודים⁹; השנייה - אוכלוסיית נערים, שלמדה - על-פי הוראת "חוק לימוד חובה, תש"ט 1949" - בבתי ספר לנערים עובדים, שנדרשו לסיים את הלימודים היסודיים כדי לקבל תעודת מסיים חינוך יסודי. שני ניסיונות ההתאמה יצאו מנקודת מבט משותפת: תכנית הלימודים הממלכתית, על תיקוניה המתבקשים לאור ההתנסות בה, נשארת בעינה, אך ניתנת לגיטימציה לרעיון, כי יש בה חלקים חיוניים, שרק אותם חייבים ללמוד תלמידים, שמתקשים ללמוד את כולה.

מחקר זה דן ביחסי גומלין שבין קבוצות תלמידים שלמדו במוסדות חינוך בישראל בסוף שנות החמישים, על פי הוראות חוק לימוד חובה, לבין קבוצות תלמידים שלמדו על פי תכנית הלימודים הממלכתית, שנתקבלה בשנים תשי"ד ותש"ו. המחקר גם עומד על תהליך התאמתה של תכנית הלימודים הזו לאוכלוסיית שני המסלולים הלימודיים: בית ספר יסודי רגיל ובית ספר לנערים עובדים.

ב. תכנית אחת - לוותיק ולעולה

קדמו להנהגת "חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג 1953" - שלוש תכניות לימוד לחינוך העברי:

- (1) תכנית בתי הספר העממיים העירוניים, שהוצאה בשנת תרפ"ג על ידי מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית בארץ-ישראל;
- (2) תכנית הלימודים בבתי הספר העממיים של המזרחי, שהוצאה בשנת תרצ"ב על ידי המרכז לחינוך של הסוכנות היהודית;
- (3) "קווים", פרקי תכנית לבית הספר העממי, שהוצאו בשנים תרצ"ז-תש"ט על ידי המרכז לחינוך של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל¹ ובנוסף הייתה גם תכנית החינוך העממי, שבביל בתי-הספר הממשלתיים (הערביים)², שהוצאה בשנת 1927 על-ידי מחלקת החינוך של ממשלת פלשתינה (ארץ-ישראל).

במשך כל השנים הושמעה דרישה לעדכן את תכניות הלימודים הקיימות ולהתאימן לצורכי הזמן. ניסיונות שונים, שנעשו בעניין זה, לא עלו יפה. בראשית שנת הלימודים תש"ח, כאשר נתמנה ד"ר ברוך בן-יהודה למנהל 'המחלקה' 3, עלה הנושא לדיון מחודש. המלצת 'המחלקה' להכין תכנית לימודים חדשה, שתכיל מצע משותף לכל שלושת הזרמים (הזרם הכללי, זרם המזרחי וזרם העובדים) אושרה על ידי ועד החינוך והוועד המנהל למערכת החינוך⁴.

בכ"ח בשבט תש"ח, 10.2.1948, מינתה 'המחלקה' 19 ועדות, שהורכבו ממפקחים וממורים מכל הזרמים⁵ והוטל עליהן להכין הצעות לתכניות לימודים לכיתות א'-ב', שיכללו: תנ"ך (לזרם הכללי ולזרם העובדים), תורה שבעל-פה (לזרם הכללי ולזרם העובדים), תנ"ך ותורה שבעל-פה (לזרם המזרחי ולזרם אגודת ישראל), מולדת וכתובת הארץ, לשון וספרות, היסטוריה, ציונות, חשבון, הנדסה ואלגברה, טבע, ציור וסרטוט, מוזיקה, חקלאות, מלאכה לבנים, מלאכה לבנות, בישול, הזנה ומשק בית, חינוך גופני, אנגלית וערבית (לכל הזרמים)⁶. נוסף על כך, מונתה ועדה מרכזית, בת ארבעה חברים, 7 שריכזה את החומר של ועדות המישה והכינה אותו לפרסום. עבודתן של שלוש עשרה ועדות סוכמה בין השנים תש"ט-תש"י והן הופצו בין בתי הספר לעיון ולהערות⁸.

אחת ההערות, שהגיעה לוועדה המרכזית, התייחסה לצורך בעריכת תכנית לימודים מיוחדת לבתי ספר לילדי עולים. 'המחלקה' שדנה בהערה הזאת, החליטה למנות ועדה, שחבריה יהיו מורים שהתנסו כבר בעבודת הוראה בבתי ספר לילדי עולים, והיא תסמן תחילה את הקווים הכלליים של התכנית לילדי עולים ולאחר מכן, תזמן את מנהלי בתי הספר לילדי עולים ובאי-כוח המורים, לכנס, שבו ילובנו הבעיות המיוחדות של התכנית לבתי ספר אלה⁹. ברם, בשל המשימות הקשות שעמדו בפני מערכת החינוך בתקופת קליטת העלייה הגדולה של ראשית שנות החמישים, שהייתה טרודה במחסור במורים, במבנים, בתקציבים ובחומרי לימוד, לא הצליחה 'המחלקה' להשלים את הכנתן של תכניות הלימודים החדשות. בראשית תשי"ב חודשה הפעילות, והפעם כדי לממש את עקרונות "חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג 1953" - כפי שנקבע בקווי הייסוד של הממשלה השלישית, בהכוונתו של שר החינוך והתרבות דאז, פרופ' בן-ציון דינבורג (דינור)¹⁰.

מיד עם כניסתו לתפקיד, החל פרופ' בן-ציון דינור לבחון את המתרחש בתוך מערכת החינוך. הוא ביקר בבתי ספר רבים, לרבות מעברות. שבועיים לאחר מכן הוא נפגש לראשונה עם 'המחלקה', והציג בפניה, "מתוך ראייה בלתי אמצעית" את שתי בעיות היסוד, העומדות, לדעתו, בפני מערכת החינוך - בעיות ש"יש להחיש את פתרונן ככל האפשר". האחת היא קביעת תכנית לימודים והאחרת הכשרת מורים¹¹.

לוח א': הצעת תכנית ללימוד התנ"ך - תש"י 12

כ"ה ו' :

א. ספר בראשית - הפרקים : י"ב-י"ח; י"ט 1-29; כ"א -ל"ג; ל"ה; ל"ז; ל"ט-מ"ח; נ'.
בס"ה 34 פרקים.

הנה : החל מראשית זמן הקיץ של סנה"ל ו' מקדישים את אבות לבנוע ללימוד חורה ופירוט רש"י (בכתב רש"י, כדי לאבזר לילד. ליון בפירוטים זונים ובספרות עמית הסו ובה בכתב זה).

ב. ספר ירמיהו - הפרקים : א'; ד'; ה' 15-31; ז'; ח' 4-23; ט' 1-23; י"ג 1-25; י"ד 1-10; ט"ו 10-21; י"ז 1-18; י"ח 1-12, 18-23; כ'; כ"ב; כ"ד; כ"ו; כ"ח; כ"ט; ל"א 1-36; ל"ב 1-15; ל"ג; ל"ד; ל"ו; ל"ז; ל"ח.

בס"ה 24 פרקים.

ג. ספר יחזקאל - הפרקים : ב'; ג'; י"ג 1-16; י"ז י"ח 1-5, 20-32; י"ט; כ"ו; ל"א; ל"ג 1-20; ל"ד; ל"ז.

בס"ה 11 פרקים.

בס"ה 2 פרקים.

ד. ספר יואל - הפרקים : א'; ב'.

בס"ה 4 פרקים.

ה. ספר זכריה - הפרקים : א'; ר'; ז'; ח'.

ו. ספר תהלים - הפרקים : כ'; כ"ד; ל'; ע"ט; קכ"א; קכ"ב; קכ"ד; קכ"ז; קל"ג.

בס"ה 9 פרקים.

בס"ה 3 פרקים.

ז. מגלת איכה - הפרקים : א', ר', ה'.

בס"ה בחנה"ל ו' 87 פרקים (160 זעורים).

השר דינור היה בעל עמדה ברורה בדבר תעודתה, מטרותיה ומשימותיה של תכנית הלימודים, הדרושה למערכת החינוך של מדינת ישראל: תכנית הלימודים צריכה להתבסס על קווי היסוד, שנקבעו ע"י הכנסת לחינוך ממלכתי, והם צריכים להיות כלולים בהוראת המקצועות בהתאם לגילים. היא צריכה לציין מהו תוכן הלימודים הנלמדים בבית הספר ולקבוע את היקפם, להתוות את אירגונם הלימודי ובמידה מסוימת גם להדריך את המורים בשיטות הגשתו של חומר הלימודים לתלמידים. מבחינת שלוש המטרות האלה, טען יש צורך, בהכנסת שינויים מרובים בתכנית הקיימת. תכנית הלימודים, שנתחברה בשנת תרפ"ג, אינה מתאימה עוד לתנאים שנוצרו בארץ לאחר הקמת המדינה ולשינוי שחל בהרכב האוכלוסייה. אין היא מתאימה עוד גם לתמונת העולם בכללו, שנשתנתה ביותר מאז שנתחברה ועד היום. התמורות שהתרחשו במדינה ובחברה הישראלית השפיעו על הערכותינו ועל ראייתנו, ומי שמלמד עכשיו לפי התכנית של תרפ"ג (1923), מכניס את התלמיד, בכמה בחינות חיוניות ביותר, לעולם של אתמול. זאת ועוד: תכנית תרפ"ג לא נתחברה על-סמך ניסיון מעשי בהוראה אלא היא משקפת את השקפותיהם של מחבריה על הרצוי ועל האפשרי. הניסיון מלמד, כי בעניינים רבים הטילה תכנית תרפ"ג מעמסה כבדה מדי על הלומדים, מעמסה שלא עמדו בה. לבסוף: המערכת החינוכית עומדת בפני שתי משימות גדולות: מיזוג גלויות וחינוך העם לאחריות מדינית כאזרחי מדינה עצמאית. אלה מחייבים התאמת ארגונם ושיטת הוראתם של מקצועות שונים, בייחוד לשון ומקצועות הומניסטיים, שיענו על צרכי אוכלוסיית התלמידים החדשה.

כל השינויים האלה מחייבים בדיקה של תכנית הלימודים הקיימת ותיקונה על-פי שני עקרונות בסיסיים, הקשורים אהדדי: העיקרון הראשון, שהתכנית צריכה לשמש נורמה מחייבת לכל בתי הספר במדינה ולכל המורים, ועל כן עליה להיות מינימלית. מינימום זה יהיה משותף לכל הזרמים. צרכי הגיוון בתכנית, שהזרמים השונים מבקשים להוסיפם, ימצאו את פתרונם על-ידי תחומי הרחבה שייתוספו למינימום המשותף; העיקרון השני, אם רוצים אנו להטמיע את זרמי העלייה השונים ולמזגם לחטיבה לאומית ותרבותית אחת - צריך שתהיה לנו נורמה. אם אנו רוצים שבתי ספר יסודיים שלנו ישמשו כור-היתוך לבני כל הגלויות, צריך שבית ספר, עצמו יהיה חזק, יציב ולא רופף וחסר דפוסים. הצורות והתכנים צריכים להיות מגובשים, מחייבים ואחידים, במידה מקסימלית... ההתאמה האמיתית של ההוראה לצרכי השכבות הנחשלות שבארץ צריכה להיעשות לא רק בתחום תכנית לימודים מינימלית אלא גם בדרכי הקנייתה, במתודות של ההוראה... התכנית המינימלית עצמה צריכה להיות אחת וקובעת, שכן היא משקפת את הסטנדרט, שאליו שואפים אנו להביא את כל ילדי ישראל, בני כל השכבות וכל הגלויות 13.

עמדתו של של החינוך והתרבות הייתה כי צריכה להיות "תכנית אחת מוסכמת, מדויקת ומפורטת, שהיא חובה על כל המורים". היא מבוססת על המשותף לכל הזרמים ואין כוונתה לשלול את הבדלי ההשקפות בין הזרמים. התכנית צריכה לכלול בתוכה מסרים בעלי "ערך לאומי בחינוך", דהיינו: "מבחר המחשבה והגות-הלב של יוצרי רוח ישראל, על כל גווניו, צריך להיות נחלת בית הספר לכל זרמיו" 14. תכנית חדשה זו צריכה להיות מלכתחילה בת-ביצוע ועליה לענות על דרישות המציאות בארץ, "להתחשב במורים שישנם כעת בארץ" ולא להיות נוקשה, כי "אז תוכל 'המחלקה' לעמוד בתוקף על כך שהמורים יבצעו את התכנית ולא שתהא נשאר על גבי הנייר, בחינת הלכה ואין מורין כן. יש לקבוע מה ללמד ולדאוג לכך שהמבוע לא יציף אותנו".

השר דינור הכיר את העבודה, שנעשתה בהכנת תכניות הלימודים, שהוחל בה עוד בתש"ח וגם ידע על העיכובים שהיו בדרכי הכנתן של התכניות. הוא אימץ את העבודה שנעשתה, אך תבע מ'המחלקה' לא לדחות עוד את גמר הכנתה של תכנית לימודים חדשה, אלא להתאימה לתנאים החדשים שנוצרו ולסיימה עד ט"ו בשבט תשי"ב, 11 בפברואר 1952. חברי המחלקה "היססו" אם ניתן בלוח הזמנים שקבע השר, לסיים את העבודה, חרף הקשיים, שנבעו מהתמודדות עם צורכי הזמן: הדיונים שהתנהלו אז על שינוי מבנה החינוך לפיו כיתה ט' תהיה חלק אורגני מבית הספר היסודי 15, וזאת בשל המיגוון באוכלוסיית התלמידים הוותיקים והחדשים ורמת המורים, שכמחציתם היו לא מוסמכים. למרות הקשיים, העמדה הציבורית הייתה כי "תכנית הלימודים צריכה לגלם בתוכה את מיטב שאיפותיה של האומה, היא צריכה לחנך ולהדריך את המורים וקודם לכן יש לקבוע את מבנה הכיתות העליונות; בדיקת היסודות והשכלולים הסופיים מחייבים עבודה של שנים"; היו שחשבו, כי יש להפעיל במקביל שתי תכניות: האחת - לאוכלוסיה הוותיקה, דוברת העברית, והשנייה - לילדי העולים, שזה מקרוב באו לארץ. "מוזר יהיה אם המחלקה תעבד תכנית לימוד בשביל בתי הספר של הוותיקים ואילו בשביל בתי הספר של ילדי העולים לא ייעשה דבר" 16.

השר דינור, שהאמין בתכנית אחת לכל חלקי האוכלוסיה, דחה את דרישת 'המחלקה' לתכנית לימודים מיוחדת לילדי עולים: "אני מתקומם בכל גופי ונפשי נגד עצם המחשבה הזאת (בנוגע לתכנית נפרדת לעולים). מי נתן לכם רשות? האם באמריקה יש תכנית אחרת לעולים (מהגרים) או בצרפת? אנחנו מכניסים את העולים לישראל ואנחנו רוצים ושואפים כי הכניסה תהיה שלמה; כניסה של הזדהות תרבותית. כיצד להנחיל את התכנית בשלמותה - זוהי בעיה מתודית ובעיה של פיקוח ושל התאמה והדרכה, אבל לא ייזכר ולא ייפקד הרעיון של הבדל בתכנית הלימודים לעולים החדשים. אני מברך אותה מורה מכפר העולים אשר אמרה: 'זוהי התכנית!!'. רק כך מעלים עם ולא ברעיונות, שאפשר להגדיר מלכתחילה חלק מהעם כנחות דרגה. האידיאל שלי הוא: תכנית אחת ועל-ידי כך יעלו את העולים. במידה שיכולתי לראות מתוך שיחות שלי עם ילדים עולים, הם לא רק יעלו אלא שאני מאמין שהם יעלו עלינו, מפני שהם נמצאים באותו מצב שנמצאה בו יהדות רוסיה לפני שבעים שנה ויהדות גרמניה לפני 150 שנה. הם יוצאים עכשיו לאוויר העולם" 17. הוא גם לא קיבל את "היסוסיה" המחלקה, שרצתה לעשות עבודה יסודית ונמשכת: אי-אפשר להמתין לגמר מלאכה מסודרת, מלאה ומקיפה: "שום דבר אינו נעכב בשל הצורך בשכלול. אם יהיה צורך בתיקונים - יבואו אחר כך ויכניסו תיקונים ושיפורים... כל יום שמששים את קביעת התכנית - קובעים את נפש החינוך".

'המחלקה' נענתה לתביעת השר להאיץ את תהליך הכנת התכניות והחליטה כי היא "מקדמת בברכה את הזירוז של השר בדבר סיום העבודה של עיבוד תכנית הלימודים בבתי הספר היסודיים מחדש, והיא קובעת שיש לגמור את העבודה הזאת של הוצאת תכנית לימודים שלמה, על כל שלביה, לרבות הדפסת התכנית והפצתה בין המורים, עד תחילת שנת הלימודים הבאה". 'המחלקה' מינתה 19 ועדות מקצועיות 18 ובהנהלתן 'המערכת', בראשותו של נחום גבריאל, ובה נציגים של ארבעת הזרמים 19, שתרכזו בידה את הכנת התכנית "העשויה לשמש נקודת מפנה בעבודת בית הספר". על 'המערכת' הוטל לבדוק, בדיקה חוזרת, את 13 התכניות המקצועיות, שכבר הוכנו בתש"י, להשלים את התכניות החסרות, שלא נכתבו או שלא הגיעו לכלל סיכום, לחבר הערות מתודיות כלליות, לקבוע מבואות כוללים, ולהכניס את כל החומר במסגרת השעות העומדות לרשות בתי הספר 20. בגמר הבדיקה, "המערכת" הייתה אמורה להעביר את מסקנותיה לאישור 'המחלקה', שתקבע את העריכה הסופית ותגיש את הנוסח הסופי לשר החינוך והתרבות ולמוסד מוסמך עליון, לכשימתנה.

תהליך הכנת תכניות הלימודים היה ממושך מאוד; כל פרט נבדק וחזר ונבדק; צוות אחד בדק את עבודת הצוות שקדם לו. המטרה הייתה: להוציא בזמן קצר תכנית טובה ומתאימה, ככל שניתן. ההנחה הייתה, כי גם אם יפלו בתכניות שיבושים כלשהם או אי-התאמות, יתוקן הדבר במהירות הבאות.

ועדת גבריאל - 'המערכת' - ריכזה את שלוש-עשרה תכניות הלימודים, שהוכנו בשעתן על-ידי הוועדות המקצועיות, הוסיפה עליהן תכניות חסרות וחילקה אותן לשמונה חטיבות רוחב, לפי שנות הלימודים. היא ניפתה את החומר, הכניסה בו שינויים, תיקונים ותוספות וצירפה לו הנחיות מתודיות. לאחר כחצי שנה, שבה התקיימו כ-90 ישיבות עבודה, הגישה המערכת לשר דינור את התכנית, "המבוססת על ניסיונם של כ-200 מורים ותיקים ומנוסים".

השר דינור סבר, שהחומר שהוכן על ידי המערכת מחייב עיון נוסף והודיע כי "אני רואה צורך לבדוק בעצמי, בעזרת ועדה קטנה, את ההצעות שלהם מבחינת סידור החומר ובייחוד החומר המשותף בסידור זה". לעניין זה הוקמה 'ועדת השלושה', שחבריה היו: אברהם אבן-שושן, יוסף גולדשמידט ויעקב בנאי. במהלך עבודתה צורפו אליה גם נחום גבריאל, יו"ר 'המערכת', וד"ר ב"צ גת, מנהל לשכת השר.

"ועדת השלושה" הכניסה שינויים ותיקונים נוספים, סיווגה את החומר לתכנית יסוד ולתכניות השלמה, לחומר לימודים ולהישגים. פרי עבודתה של הוועדה הועבר לשתי "ועדות ניסוח": האחת - לכיתות א'-ד', והשנייה - לכיתות ה'-ח'. 21 ועדות הניסוח נתבקשו לעבד ולנסח סופית את התכניות לקראת פרסומן, להשלים מקצועות חסרים, לציין - בעיקר בתכנית לכיתות ה'-ח' - את החומר שנוסף או נגרע, ולציין את רמת ההישגים הלימודיים והחינוכיים, הנדרשים בכל אחד מן המקצועות ובכל אחת משנות הלימוד, להעיר הערות מתודיות ולכתוב מבואות דידקטיים לכל מקצוע 22. עבודתה של ועדת הניסוח הועברה עוד "לעיון למספר מצומצם של פדגוגים" ואחר כך הופצה בין מפקחים, שזומנו לשני כינוסים לצורך היכרות איתה. כינוס אחד דן בתכנית לכיתות א'-ד' והכינוס האחר דן בתכנית לכיתות ה'-ח'.

השר דינור התייחס לחוות דעת המפקחים, להערותיהם ולהשגותיהם, והטיל על אביגל ועל בנאי לשוב ולבחון את התכנית ולערכה מחדש, "בהתחשב עם ההערות שנשמעו בכנס המפקחים ועם הצורך להתאים את תכנית הכיתות ה'–ח' לתכנית הכיתות א'–ד' מבחינת אחדות המינוח הפדגוגי והמתודי וכן מבחינת אחדות השיטה ביחס להישגים". הוא קצב לעבודה זו, חודש ימים, ברם, הבחינה המחודשת של כל החומר כללה 50 ישיבות, שנמשכו עד סיוון תשי"ד, יולי 1954. באדר ב' תשי"ד, אפריל 1954, פורסמה תכנית הלימודים לכיתות א'–ד' של בית-הספר היסודי הממלכתי והממלכתי-דתי ובכסלו תשט"ו, דצמבר 1954, פורסמה התכנית לכיתות ה'–ח' המובאת בלוח ב'.

בדברי ההקדמה לתכנית הלימודים תיאר השר דינור ארבע הנחות בסידורה ובניסוחה הסופי:

(1) תכנית הלימודים צריכה להיות מושתתת ונאמנה למטרות החינוך הממלכתי, כפי שנקבעו בסעיף ב' של חוק החינוך הממלכתי. כל מה שנלמד בבית הספר צריך לסייע להנחיל לתלמיד ערכים אלה, להכשירו לקליטתם בנפשו ולהעלותם כגורם מכוון בעיצוב דמותו, במהלך מחשבותיו ובדרך חייו. לעומת זאת, אסור שיהיה בתכנית הלימודים ובחיי בית-הספר דבר, שיהיה אף במשהו, בניגוד למטרות אלה;

(2) היא צריכה להיות בנויה על בסיס הניסיון החינוכי של בית הספר העברי בארץ. בתכנית החדשה נכללים חלקים מהתכנית הקודמת (תרפ"ג) שנמצאו, על יסוד הניסיון, חיוניים גם היום. חלקים שאינם מתאימים למציאות החינוכית הושמטו, חלקים אחרים בתכנית הנראים חדשים – היו גם קודם לכן נהוגים במידה זו או אחרת ברבים מבתי הספר;

(3) היא צריכה להיות מותאמת לסעיפי חוק החינוך הממלכתי ועליה לכלול גם תכנית יסוד וגם אפשרות של תכניות השלמה שונות²⁴;

(4) היא צריכה להיות מבוצעת במידה לא מועטה, בדרך העבודה העצמית של התלמידים.

ארבע הנחות יסוד שימשו בסיס לתכנית הלימודים החדשה, שנקראה "ארבע דרישות יסוד של כל מערכת תקינה מסודרת" והן:

- (1) סימון חומר הלימודים בבית הספר;
- (2) חלוקת החומר לפרקים;
- (3) ציון הזמן הדרוש והניתן לכל כיתה ולכל מקצוע;
- (4) וקביעת ההישגים הלימודיים והחינוכיים, שאליהם צריך המורה להגיע בהוראתו.

עבודה מרובה ויסודית הושקעה בהכנת התכנית ובכל זאת השר היה מודע להשגות ולטענות על ניסוחים, הקדמות, ביאורים, צירופים, על יתר ועל חסר וכיוצא באלה, שיבואו מצד מבקרים לסוגיהם. הוא הגיב על כך מראש באומרו, כי "מן הידועים הוא כי יש רק סוג אחד של יצירות, של חיבורים, של ספרים שניצלו מביקורת והם אלה שלא נכתבו, לא נוצרו ולא נתפרסמו"²⁵.

פרופ' דינור היה מודע גם לשאלת היקפו של החומר שנכלל בתכנית:

האם לא הכנסנו יותר מדי חומר בתכנית הלימודים?

לכך יש לי שתי תשובות:

ראשית – וציינתי זאת כבר בדברי הקודמים – צריך להבחין בין הישגים ובין חומר. ההישגים צריכים לכוון את הלימודים. לא די שהתלמיד רוכש לעצמו ידיעות, הוא צריך לשלוט שליטה של ממש בהיקף מסוים של ידיעות. יש אפוא לשקוד על ההכונה הזאת ועל יעילות תוצאותיה. מצד אחד, יש לשקוד על כך שלמורה יהיה ברור מה עליו להקנות לתלמיד ומהו ההישג, שהתלמיד צריך להגיע אליו אחרי שרכש לו את הידיעות; אולם מאידך גיסא על המורה להקפיד שהתלמיד ירכוש לו לא רק את אשר הוא רוצה להקנות לו. התלמיד צריך להיות בקשר בלתי אמצעי עם החומר ולתפוס אותו תפיסה עצמית. דבר זה מחייב את המורה לשקוד, מצד אחד, על ההישגים, שהתכנית מעמידה לפניו, ומצד שני – על גישתם הבלתי-אמצעית של התלמידים לחומר הלימודים ועל עבודתם העצמית בחומר לימודים זה. ההשגות מסוג של "תפסת מרובה" הן בשטח החומר ולא בשטח ההישגים – ההישגים הרי הם יכוונו את השימוש בחומר.

ושנית: כל תכנית הלימודים בנויה על עיקרון של עבודה עצמית. משמעות הדבר היא: לא כל הנמצא בחומר מוכרחים ללמד בבתי הספר. על בתי הספר חובה להשיג את ההישגים. חלק מהחומר מכוון מראש להיות מושג על ידי עבודה עצמית של התלמידים. התכנית יוצאת מהנחה שארגון הלימודים בבתי הספר יהיה כזה, שכל תלמיד יהיה מוכרח ללמוד בעצמו חלק מן החומר, לקרוא, להשתלם, אם בספרייה אם במעבדה וכיוצא בזה.

ברור, כי תכנית הלימודים היא אחת לכל בתי הספר – לבית ספר "לדוגמה" בחיפה, ולבתי הספר ביישובי העולים. ואני חוזר ומטעים מה שאמרת ביישיבה הקודמת של ועד החינוך בדיון בשאלה זו: אין אנחנו רוצים להקים בארץ שתי דרגות של בתי ספר, ואנחנו חושבים את הדרך הזאת לפסולה מעיקרו של דבר. אני משוכנע, כי כל ילדי ישראל, בכל מקום, יכולים להשיג את התכנית הזאת. וזאת צריכה להיות שאיפתנו; הישג זה של שוויונם האינטלקטואלי והתרבותי של כל ילדי ישראל צריך להיות האידיאל שלנו, אף אם הוא יושג רק לאט לאט²⁶.

לוח ב': תכנית הלימודים הממלכתית – מהדורה ראשונה, תשט"ו

תנ"ך 27

כיתה ו'

חניך בכיתה הממלכתית – כיתה

החבר הלימודים מטעם לוי ישיורים מסביר, שהם 828 ישיורים בסך הכל, במסגרת תוכנית הלימודים הממלכתית. במסגרת תוכנית הלימודים הממלכתית, לא ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.

החבר הלימודים	החבר הלימודים	החבר הלימודים
<p>יחידת הנוסח של הפיקוח הממלכית מתוך העמדה קיימת עד היום.</p> <p>אחת העמדות המרכזיות היא שיש להעביר את החניכים לרמת הלימודים הממלכתית.</p> <p>החבר הלימודים של האגודה פועלים ומתחברים.</p> <p>יחידת חניכי הממלכה נמצאת במסגרת הלימודים הממלכית.</p>	<p>אני הולך</p> <p>ספר: בראיית העולם א-101 עד 109-100 ספר: 100-101 עד 100-100</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p>	<p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p>

החבר הלימודים	החבר הלימודים	החבר הלימודים
<p>יחידת חניכי הממלכה נמצאת במסגרת הלימודים הממלכית.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p>	<p>ב- נבואים אחרונים</p> <p>1- ספר: בראיית העולם א-101 עד 109-100 ספר: 100-101 עד 100-100</p> <p>2- ספר: בראיית העולם א-101 עד 109-100 ספר: 100-101 עד 100-100</p> <p>3- ספר: בראיית העולם א-101 עד 109-100 ספר: 100-101 עד 100-100</p> <p>4- ספר: בראיית העולם א-101 עד 109-100 ספר: 100-101 עד 100-100</p> <p>5- ספר: בראיית העולם א-101 עד 109-100 ספר: 100-101 עד 100-100</p> <p>6- ספר: בראיית העולם א-101 עד 109-100 ספר: 100-101 עד 100-100</p> <p>7- ספר: בראיית העולם א-101 עד 109-100 ספר: 100-101 עד 100-100</p> <p>8- ספר: בראיית העולם א-101 עד 109-100 ספר: 100-101 עד 100-100</p> <p>9- ספר: בראיית העולם א-101 עד 109-100 ספר: 100-101 עד 100-100</p> <p>10- ספר: בראיית העולם א-101 עד 109-100 ספר: 100-101 עד 100-100</p>	<p>יחידת חניכי הממלכה נמצאת במסגרת הלימודים הממלכית.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p> <p>החבר הממלכית מנחה את החניכים במסגרת הלימודים הממלכית. החניכים ייבחרו את השם אשר ימיינו את החניכים.</p>

תכנית הלימודים הממלכתית הייתה אמורה לפעול כתכנית ניסיונית והיא חייבה את בתי הספר ואת המורים "לנסות אותה במשך שנתיים, ולתת דין וחשבון על התוצאות לעצמם, לציבור, לחברים ולמשרד החינוך, ולהסיק גם מסקנות מניסיונותיהם... בעיקר בארבעה שטחים: (א) חומר הלימודים וההישגים; (ב) הישגים וערכים; (ג) הישגים, ערכים ושיטות עבודה; (ד) היקף התכנית ותחומי הזמן"28.

בחזרה מיוחד של המנהל הכללי התבקשו המנהלים והמורים ללמוד את התכנית, לדון בה בישיבותיהם כי ראוייה תכנית זו, "שכונס בה פרי עמל דור שלם של מחנכים ומורים והושקעה בעבודה ובעריכתה מסורת של מורים, מנהלים ומפקחים רבים, כי יקדישו לה מורי בתי הספר היסודיים תשומת לב רבה. ישמשו נא העיון, הדיון והוויכוח שתעורר תכנית לימודים זאת גורם להפראת המחשבה החינוכית בתוכנו, להעלאת רמת החינוך היסודי בארצנו ולשיפורו"29. במקביל ארגן משרד החינוך כיתות לימוד, במחוזות השונים, שבהן נוסחה התכנית - לשם בירור, ליבון ובחירה של שיטות הלימוד ודרכי ההוראה, הקשורות בתכנית, ברמת התכנית בכללותה, ברמת הפעלתה בכיתות מסוימות וברמת הוראתו של מקצוע מסוים30.

תהליך התיקונים והשינויים בתכנית תשי"ד-תשט"ו נמשך עד שהוכנה המהדורה השנייה של התכנית בשנים תש"ך-תשכ"ב. הפיקוח המרכזי קיים כינוסי מורים ומנהלים במחוזות השונים וחבריו השתתפו במועצות הפדגוגיות. ובמחוזות אחדים הוצגו, בתערוכות פדגוגיות, דרכים למימוש התכנית. ההערות שנאגרו במשרד החינוך רוכזו בחילה בידי "הפיקוח המרכזי" ואחר כך בידי "המזכירות הפדגוגית" (להלן: המזה"פ), "האינסטנציה העליונה בעניינים פדגוגיים", שעיקר תפקידה הוא אישור תכניות - שבאו במקום "המחלקה"31, על-פי "תקנות חינוך ממלכתי (סדרי פיקוח)32. הפיקוח המרכזי ואחר כך המזכירות הפדגוגית מינו ועדות מקצועיות

לכל אחד מהמקצועות שבתכנית הלימודים וועדה עליונה לתכניות לימודים, שתפקידה היה לרכז את הדיונים בבעיות תכנית הלימודים בבית הספר היסודי, לסכם את ההצעות של ועדות המשנה לכיתות ולמקצועות ולהביא את מסקנותיה למזה"פ.

הדיון על ההערות וההשגות נערך על-פי הקביעה, כי "כל בדיקה נוספת מביאה תועלת; התכנית צריכה להיות מושלמת במידת האפשר, ואין לעסוק בה בחיפזון ובדחיפות"33. תחילה נקבע כי הבדיקה תיעשה בוועדה מקצועית הנוגעת בדבר; מסקנותיה הועברו לדיון בוועדה המרכזית, ומשם - למזה"פ. מאוחר יותר קוצר התהליך והוחלט כי אישור התכניות ייעשה בישיבה משותפת של המזה"פ והוועדה המרכזית34. הוועדה המרכזית הייתה ועדת "על", שאליה התנקזו המלצותיהן של הוועדות המקצועיות והשונות.

תהליך התיקונים לווח בבינוס פדגוגי של הסתדרות המורים35, מחד גיסא, פורסמו דברי שבח על התכנית36 ומאיך גיסא, פורסמו דברי ביקורת על היעדר דיון ציבור בתכנית הלימודים החדשה, לא בחוגים שונים של הציבור הרחב ולא בקרב ציבור המורים37. אחת מנקודות הביקורת התייחסה לשאלה: האם תכנית הלימודים הממלכתית היא תכנית מינימום או תכנית מקסימום, דהיינו: האם כל מה שנכתב בתכנית הוא חובה שיש ללמודה, או שהיא תכנית מקסימום, ו"אין חובה ללמד את כל החומר שבה, והחובה רק לגבי ההישגים"38.

הוועדה המרכזית לתכנית לימודים והמזה"פ עסקו, נוסף על אישור התיקונים, גם במספר בעיות מעשיות ועקרוניות, שהתלוו לתהליך הביצוע, וביניהן: (1) שאלת היחס בין הספק הישג; (2) התאמת תכנית הלימודים לתקן שעות ההוראה; (3) התאמת תכנית הלימודים להטרוגניות של התלמידים בכיתות; (4) הכנת מהדורה שנייה של תכנית הלימודים הממלכתית.

כדי להקל על ביצוע תכנית הלימודים ולסייע למורים לקרב את עבודתם, במידה גדלה והולכת, אל תכנית הלימודים החדשה ולהרגילם, מחד גיסא, לחלוקה מחושבת ומתואמת של הזמן בין פרקי הלימוד השונים ומאיך גיסא, כדי לאפשר לפיקוח המרכזי לעקוב אחר יישום התכנית, הוצעו, אפוא, דרכי פעולה שונות, ובכלל זה הוכנו "דוגמאות לתכנון וההספק"39, שאותן היו המורים והמנהלים אמורים למלא. אלה התקשו, במיוחד בחלוקת חומר הלימודים לשבועות ולחודשים ובהקצאת הזמן הדרוש להוראת כל חלק ממנו. חלקם הלינו בפני הפיקוח המרכזי כי לא ניתן להספיק את תכנית הלימודים בשל גודש החומר במקצועות מסוימים, אחרים ביקשו עצה מעשית כיצד לחלק את החומר במסגרת הזמן שהוקצב להוראתו במערכת השעות. הפיקוח המרכזי מצא, אפוא, לנכון להכין תדריכים לחלוקת הזמן. על יסוד הצעותיהם של מפקחים אחדים, "המטפלים במקצוע מסוים ביחס אישי ומפאת תפקידם במשרד החינוך והתרבות", הוכנו תדריכים ל"חלוקת השיעורים בספרות בכיתות ה'-ח' בבית הספר הממלכתי", "חלוקת השיעורים בדברי הימים לכיתות ה'-ח'", "חלוקת השיעורים למקצועות הטבע הנלמדים בכיתות ה'-ח'40 וכן "תדריך להוראת תנ"ך בבית הספר הממלכתי הדתי בכיתות ה'-ח"41, כמובא בלוח ג'. התדריכים חילקו, לפי סעיפי משנה, את פרק הזמן המומלץ להוראה לכל נושא, הרשום במקצוע זה או אחר, בתכנית הלימודים. מורים, שירצו בכך, יוכלו לכוון על-פי חלוקה זו את עבודתם בבואם ללמד את הנושאים. מאוחר יותר גם פורסמו "מערכי שיעורים" וכן דוגמאות של שיעורים ללימוד עצמי.

עניין אחר, שהעסיק את המזה"פ, היה שאלת רמת הלימודים בכיתות ז'-ח'.

בתשי"ח קיימה המזה"פ דיונים רבים בשאלת מבנה בית הספר היסודי והעל יסודי42 ובשאלת מתכונת הלימודים בכיתות ז'-ח' ובכיתות ז'-ח'-ט': מאחר שהרוב המכריע של חניכי בית הספר היסודי נקלט בבתי הספר העל יסודיים, הרי שרמת השכלתם קובעת במידה מכרעת את רמת הלימודים בבית הספר התיכון. לא תהא אפשרות להעלות את רמת הלימודים ורמת ההישגים בבית הספר התיכון ללא העלאת רמת ההישגים בבית הספר היסודי על-ידי העלאת מתח הלימודים בכיתות העליונות של בית הספר היסודי. במסגרת מדיניות זו הוחלט לערוך ניסוי, שבמסגרתו יוקמו כיתות שילמדו את תכנית הלימודים הרגילה (ל"ר = לימוד רגיל) וכיתות שילמדו לפי תכנית לימודים מורחבת (ל"מ - לימוד מוגבר)43. לשם כך הוכנו תכניות מורחבות בארבעה מקצועות: לשון, אנגלית, טבע ומתמטיקה. כיתות הניסוי פעלו החל משנת הלימודים תשי"ט. כיתות הניסוי הורשו לבחור בלימוד מוגבר של שניים-שלושה מן המקצועות האלה. הניסוי נמשך שנים אחדות והוא פסק בתשכ"ג בשל קשיי תקציב וצמצום שעות הוראה, היעדר מורים מתאימים, תכניות חדשות ועוד44.

לוח ג': תדריך חלוקת השיעורים בתנ"ך בכיתות ה'-ח' בבית הספר הממלכתי45

לוח ג': תדריך חלוקת השיעורים בתנ"ך בכיתות ה'-ח' בבית הספר הממלכתי⁴⁵

חלוקת השיעורים בתנ"ך בכיתות ה' – ח' בבית הספר
הממלכתי

כיתה ה'

מלכים א'	— 20 ס'	— 35 ש'
מלכים ב'	— 24 ס'	— 32 ש'
ירמיהו	— 6 ס'	— 10 ש'
עזרא	— 7 ס'	— 12 ש'
נחמיה	— 11 ס'	— 15 ש'
יונה	— 4 ס'	— 5 ש'
תהלים	— 6 ס'	— 6 ש'
מגילת אסתר	— 10 פ'	— 6 ש'
משלי	— 3 נושאים	— 7 ש'

בס"ה: 128 ש'

כיתה ו'

בראשית	— 34 ס' (עם פירושי רש"י)	30 ש'
ירמיהו	— 30 ס'	— 35 ס'
יחזקאל	— 8 ס'	— 8 ש'
עמוס	— 9 ס'	— 12 ש'
תהלים	— 9 ס'	— 5 ש'
יואל	— 2 ס'	— 2 ש'
משלי		4 ש'

בס"ה: 96 ש'

כיתה ז'

תורה	— 39 ס' (רש"י)	— 32 ש'
ישעיהו	— 28 פ'	— 40 ש'
מיכה	— 3 פ'	— 6 ש'
תהלים	— 10 פ'	— 12 ש'
משלי		— 6 ש'

בס"ה: 96 ש'

כיתה ח'

תורה (רש"י, החוקים והשירה)	— 35 ש'
תהלים	— 14 פר'
ג"ך חזרה	— 48 ש'

בס"ה: 96 ש'

תשכ"ב נשלחו, כמובטח, אל מוסדות החינוך תכניות הלימוד המתוקנות - המהדורה השנייה - תחילה בקדם-תדפיסים לפי המקצועות השונים, ואחר כך בצורת תכניות לכל אחת מהכיתות, שבהן רוכזו התכניות המקצועיות השונות הנוגעות לכיתה, כמובא להלן בלוח ד'.

אחד הלקחים מתהליך התיקון והשינוי של התכניות היה, שהמזכירות הפדגוגית וועדותיה מתקשות לעמוד בנטל פעולת העדכון והמעקב ושיש צורך בהקמתו של גוף מיוחד, שיתמחה בנושא ויקדיש את כל זמנו הן לטיפול בכל אחד מן המקצועות כשלעצמו והן לראייה כוללת של כלל התכניות. ועדה, שמונתה במשרד החינוך והתרבות בתשכ"ב לבחון סוגיה זו, המליצה להקים מכון מיוחד לתכניות לימודים. ההמלצה נתקבלה, ולאחר פעולות הכנה שונות הוקמה במשרד החינוך והתרבות ביום ט"ז באלול תשכ"ו, 1.9.1966, היחידה לתכניות לימודים. 50 בעת הרה-ארגון של המשרד בשנת 1970 הפכה היחידה לאגף לתכניות לימודים 51.

ג: מה נכניס בסוגריים?

ביום ז' בחשוון תשט"ו, 3.11.1955, נתמנה זלמן ארן כשר החינוך והתרבות בממשלה השביעית, במקומו של פרופ' בן-ציון דינור, שפרש וחזר אל כס ההוראה והמחקר באוניברסיטה העברית. אחת הפעולות הראשונות שביצע זלמן ארן, הייתה שינוי במבנה מוסדות הפיקוח: הוא מינה את "המזכירות הפדגוגית המרכזית" (מזה"פ), שהחליפה את "הפיקוח המרכזי", והטיל עליה לטפל בבעיות מרכזיות של מערכת החינוך, על כל דרגותיה: החינוך היסודי, החינוך התיכוני, הכשרת מורים וחינוך מבוגרים.

המזה"פ טיפלה במיגוון רחב מאוד של נושאים, אולם במיוחד היא התמקדה בטיפול בתכניות הלימודים. שר החינוך והתרבות הגדיר את הטיפול בהכנת תכניות הלימודים, עדכון ויישומן כ"התפקיד הראשי של המזה"פ". המזה"פ לא רק ערך רביזיה של תכניות הלימודים, לשם בדיקת הצורך בשינויים, אלא גם בדקה בתדירות את שיטות ההוראה ואת ההישגים. לשם כך היא ערכה את משאבי הזמן ומשאבי האנוש שלה: נקבעו אחראים לתכניות מסוימות, הוקמו ועדות משנה לתכניות ובראשן ועדה מרכזית לתכניות, שסיכמה את מסקנות הוועדות המקצועיות; חבריה ביקרו במועצות הפדגוגיות של בתי ספר ודנו בבעיות התכניות. היא גם ערכה כינוסי מורים, לפי מקצועות ההוראה, ועוד. הפן המשלים של הטיפול בתכניות עסק בתכניות הדרכה למורים, אם על-ידי מדריכים ואם באמצעות חומר בכתב, שהמזה"פ ראתה בו מכשיר זמין, שביכולתו ובאמצעותו ניתן להגיע למורים רבים ולסייע להם בהוראה על-פי תכניות הלימודים, ככתבם וכרוחם. שר החינוך והתרבות השתתף מדי פעם בדיוני המזה"פ על תכניות הלימודים השונות, על תכנים והיקפם. זלמן ארן היה שותף להתלבטויות בעניין שילובם של ילדי העולים במערכת החינוך, הישגיהם הלימודיים וקשיי מערכת החינוך. במקרים שונים סבר ארן, כי תכנית הלימודים הממלכתית אינה מתאימה לכלל התלמידים, או שהיא קשה מדי לילדי העולים ויש בה חלקים שניתן לוותר עליהם, ועל כן יש להתאימה לצורכי התלמידים השונים וליכולתם.

בשנים אלה עמדו במרכז התעניינותו של משרד החינוך והתרבות שלוש בעיות מרכזיות: (1) ייעול החינוך היסודי בגני הילדים ובבתי ספר; (2) הרחבת אפשרויות הלימוד במוסדות החינוך העל יסודי; (3) בעיות של מיזוג גלויות בחינוך ישראלי, שיזכה לשוויון הזדמנויות והישגים. השר קבע לפיכך, כי "יש לראות כמטרה הראשית, גם בעתיד, את הבעיות החינוכיות של מחצית האוכלוסיה של התלמידים בבתי הספר היסודיים, והם ילדי עדות המזרח. זהו הלב והמוקד של האומה, המתהווה במדינת ישראל. אם ניכשל, חלילה, בזה, נכשלנו בכל... ייעודו הקרוב של משרד החינוך הוא הבראתו הכל צדדית של בית הספר היסודי בכלל ובמיוחד של בית הספר היסודי ביישובי העולים, מתוך ראיית הצרכים המיוחדים של כל אחד ואחד מהם..."⁶

בראשית שנת הלימודים תש"ך החליט השר זלמן ארן, לחלק את המזכירות הפדגוגית המרכזית לשתי מזכירות חטיבתיות: מזה"פ לחינוך יסודי ולהכשרת מורים, בראשותו של נחום גבריאלי, ומזה"פ לחינוך על יסודי, בראשותו של יוסף שוחט. בכל אחת מהמזכירות הפיות נתמנה צוות מצומצם, שמילא תפקיד של "ועדת קבע"⁷.

ביום י"ט בטבת תש"ך, 19.1.1960, התכנסה לישיבתה הראשונה ועדת הקבע של המזה"פ לחינוך יסודי ולהכשרת מורים במתכונתה החדשה בהשתתפות השר זלמן ארן. השר פרס רשימת נושאים, שהוא מצפה כי ועדת הקבע תטפל בהם בדחיפות. בין היתר חזר השר וציין, כי "דאגתנו הראשית צריכה להיות לבתי הספר באזורי הפיתוח וליישובי העולים. סקר מחוז הדרום הוכיח⁸, כי אחוז גבוה מאוד של ילדים במקומות אלה אינו יודע לקרוא אפילו בכיתות הגבוהות". הוא חזר על קביעתו כי "תכנית הלימודים כולה היא דבר פיקטיבי לגבי שורה של בתי ספר. הילדים לא יכולים להשיג את הנדרש בתכנית. לפיכך, יש לקבוע לבתי הספר, שאינם יכולים להשיג את כל תכנית הלימודים, חלקים חיוניים מהתכנית, שרק אותם חייבים ללמד"⁹.

ועדת הקבע התלבטה כיצד תיענה לדרישת השר. הוועדה המרכזית לתכניות הלימודים הייתה באותו זמן כבר בשלבי הסיום של בדיקת המהדורה הראשונה של תכנית הלימודים הממלכתית, שפורסמה בתשי"ד ותשט"ו, והכנתה של המהדורה המתוקנת. למעשה, מרבית התכניות המעודכנות כבר היו מוכנות לפרסום, ורק שלוש תכניות 'בעייתיות' עיכבו את הסיום: (1) התכנית להוראת תורה שבעל-פה, שהפעלתה חייבה הוספת שעת לימוד למערכת השעות; (2) התכנית בהיסטוריה, שצריך היה לתאמה עם תכנית הלימודים בתנ"ך; (3) תכנית הלימודים בספרות, שהייתה רחבה מאוד ומגוונת ושש ועדות-משנה עסקו בגמר הכנתה. נוסף על כך, תכנתה הוועדה המרכזית הכנת חוברת שתכלול הנחיות למורים בדבר אופן ביצוע התכניות. בשל עומס העבודה, היו חברים בוועדת הקבע, שסברו כי רק לאחר גמר העבודה בכל התכניות האלה, שלפי התכנון אמורה הייתה להסתיים לקראת שנת הלימודים תשכ"א, ניתן יהיה להתפנות ולסגור 'בסוגריים' 10 את החלקים החיוניים מהתכנית, ש'רק אותם חייבים ללמד'. כפשרה, בין קצב עבודת ועדת הקבע

וועדות המשנה שלה לבין דרישת השר להאיץ את המהלך, סוכם למסור את פעולת 'הסגירה' בידי גוף מיוחד, שיוקם לצורך זה, והוא 'ועדת הסוגריים'. נתמנו לוועדה זו: שבה אדן - חבר המזכירות הפדגוגית - יו"ר - גרשון ברגסון, מפקח ארצי, יוסף גפן - מפקח על בתי ספר ממלכתיים במחוז תל-אביב, אברהם רון - מפקח בחינוך הממלכתי-דתי ושושנה צ'נסטחובסקה - מפקחת על בתי ספר ממלכתיים במחוז המרכז. 11.

בכתב המינוי של יו"ר המזכירות הפדגוגית לחברי 'ועדת הסוגריים' הוגדרו המשימות והמטרות המוטלות עליהם: "תכליתן של 'תכניות הסוגריים' להורות בבהירות ובמפורש מהו חומר הלימודים, שבתי הספר הנ"ל יכולים לדלג עליו מבלי שיבולע להשכלת היסודית של הילדים. אין צריך לומר, שעל-ידי הדילוג יתפנו הילדים ומוריהם להעמיק יותר בחומר שלא יינתן בסוגריים, וגם להתאמן בו כהלכה, וממילא תעלה רמת הלימודים בבתי הספר הנ"ל... הוועדה רשאית לקבוע לה את דרכי עבודתה כפי שתמצא לנחוץ ולאפשר. ואולם, לחתום מטה נראה שאי-אפשר יהיה להימנע מעשות את הדברים דלקמן:

- א. לקבוע בדיוק מחמיר את מספר השעות הריאלי, העומד לרשותו של כל מקצוע ומקצוע, בכל שנת לימודים;
- ב. לאמוד באומד את מספר השעות הנדרש לכל חלק וחלק (לכל פרק ופרק) במקצוע, ללימודו ולהתאמנות בו;
- ג. לקבוע את הפרקים (החלקים) במקצוע, שאין לוותר עליהם בשום אופן;
- ד. לסגור את הניתן לסגירה בסוגריים.

הואיל והבעיה היא בעייתן של הכיתות הגבוהות של בית הספר היסודי, רצוי שהוועדה תתחיל בעבודתה בכיתות הגבוהות ובמקצועות, שהם גדושי חומר לכל הדעות"12.

בפני 'ועדת הסוגריים' הוצגו שלושת קווי הפעולה, שמשרד החינוך והתרבות נוקטת כדי להתמודד עם שאלת הישגי ילדי העולים: (1) הוא תוקף את 'חזית הקריאה' בכיתות א'; (2) הוא מטפל בחיבור ספרי לימוד וחומר עזר להוראת לשון, מולדת וחשבון בכיתות ב', ג', ד' "ומדובר כאן לא רק בנוגע להתאמת המושגים והשפה אלא גם שינויים בתכנית גופה, לפי הצורך"13; (2) התאמת תכנית הלימודים, שמבקריה טוענים שיש בה, מחד גיסא, גודש ועומס, ומאידך גיסא, ללומדים אותה יש רק ידיעות קלושות על הרבה דברים. במצב זה, בפני המשרד עומדות, אפוא, שתי ברירות: לחבר תכנית לימודים חדשה וכמתחייב מכך, לחבר ספרי לימוד חדשים, או לסמן "קו נסיגה" בתכנית, על-ידי השמטת חלקים ממנה והכנסתם לסוגריים. משרד החינוך בחר, אפוא, באפשרות השנייה, וזוהי המטלה שהוטלה למעשה על 'ועדת הסוגריים'.

'ועדת הסוגריים' דנה בקווי הפעולה, שהוצגו לה בכתב המינוי, בחנה את קווי הפעולה הנ"ל והחליטה להביא בפני ועדת הקבע ארבעה כיווני פעולה עקרוניים, שלפיהם ניתן לגשת להתאמת התכניות לבתי ספר הטעונים טיפוח14, וכן הצעה לסדרי העבודה של הוועדה. כיווני הפעולה שהוצעו כללו את האפשרויות האלה: (1) ויתור על חומר לימודים מסוים, שלא ימנע את השגת המטרות העיקריות של תכנית הלימודים; הגדלת מספר השעות, המוקדשות לכשירות היסוד; (2) צמצום זמן ההוראה של מקצועות אחדים, לתקופה נתונה, בהתאם לצרכים ותוספת זמן המוקדש להקניית כשירות היסוד - קריאה, כתיבה, חשבון - בתוך מקצועות אחרים15; (3) קביעת הכיתות והמקצועות הזקוקים בראש וראשונה לספרי לימוד מיוחדים, חומרי עזר והדרכה; (4) בדיקת הצורך בחלוקה חדשה של חומר הלימודים.

ועדת הקבע סברה כי יש ערך רב לקיומם של כל מקצועות ההוראה גם בקרב אוכלוסיות חלשות. אין לבטל מקצועות אלא להקצות תוספת זמן להוראת כשירות היסוד, על-חשבון צמצום חלק מהחומר שבתוך המקצועות האחרים. הוועדה מצאה, כי רעיון הצמצום הזמני של שעות ההוראה במקצועות שונים לטובת טיפוח כשירות היסוד, אינו בר ביצוע ועל כן החליטה לדחותו. עם זאת, אישרה ועדת הקבע, עקרונית, את כיווני הפעולה שהוצעו בפניה.

ועדת הקבע גם אישרה את דרכי הפעולה של 'ועדת הסוגריים': (1) לנסח את עקרונות הפעולה; (2) לקבוע את דרכיה; (3) לברר את סדר העדיפות של הכיתות המטופלות; (4) להקים ועדות-משנה לכל אחת משלוש כיתות היסוד, שיתמודדו עם כל אחד מהמקצועות הנלמדים, החל מכיתה ד' ובראש כל אחת מהן יעמוד חבר מ'ועדת הסוגריים'. בכל ועדת משנה יהיו שני חברים מהוועדה המקצועית המתאימה, מפקח ושני מורים, העובדים עם הגילאים השונים ביישובי עולים; (5) 'ועדת הסוגריים' תדון ותאשר את הצעות ועדות המשנה. לאחר גמר עבודתן של כל ועדות המשנה היא תבדוק את כל החומר, לפי כיתות או לפי חטיבות גילים, ותביאו במרוכז לוועדת הקבע.

על פי הצעתו של יו"ר "ועדת הסוגריים", אישרה ועדת הקבע את "ועדות המשנה להתאמת תכנית הלימודים בבתי ספר ביישובי עולים" ואת הרכבן במקצועות: תנ"ך - בבית הספר הממלכתי, בראשותו של יוסף גפן; תנ"ך - בבית הספר הממלכתי דתי, בראשותו של אברהם רון; חשבון - בראשותו של ד"ר משה כוכבא, היסטוריה - בראשותו של שבה אדן ומקצוע הלשון - בראשותו של גרשון ברגסון16. מאוחר יותר היא אישרה גם את הרכב הוועדות לכיתות א'-ב' בראשות שושנה צ'נסטחובסקה, לטבע בראשות ד"ר אלכסנדר ברש ולמולדת וגיאוגרפיה בראשותו של משה חלפן.

כחמישה-עשר חודש לאחר מינויה של 'ועדת הסוגריים' הודיע היו"ר שלה, בשם חבריו, ליו"ר המזה"פ, כי תכניות הסוגריים לתנ"ך, חשבון והיסטוריה אושרו על-ידיה והן מוכנות לדיון בוועדת הקבע וביקש לאשרן להפעלה17. בדיון מקדים18 סוכם, כי ההצעות יובאו לדיון בפני מליאת המזכירות הפדגוגית, בפני הוועדה המרכזית לתכניות לימודים ובפני 'ועדת הסוגריים'. לאחר אישורן, הן

יודפסו בדומה לתכניות הלימודים הרגילות ויכללו גם טור הערות וטור הישגים, אולם חלקים, הניתנים לדילוג, יסומנו בסוגריים. תכניות הסוגריים יונהגו לעת עתה, לניסיון בבתי ספר, שייקבעו על-ידי מפקחי המחוזות, על-פי עקרונות שתקבע ועדת הקבע. כל מורה בבית ספר, שבו ייערך הניסוי, יקבל תכנית סוגריים.

ביום כ' בתמוז תשכ"א, 4.7.1961, כונסה הישיבה המשותפת של שלוש הוועדות הנ"ל. בשל חשיבות הנושא שעל סדר היום השתתף בה גם ד"ר חנוך רינות, המנהל הכללי 19. הדיון, שאמור היה להתמקד בעקרונות התכנית, גלש גם להערות הנוגעות לכל אחת מן התכניות שהובאו בפני הנוכחים, וכן לשאלת מהות התכנית המוצעת להשגת רמת הישגים נאותה 20 בקרב האוכלוסיות השונות של התלמידים.

ועדת גפן, ועדת המשנה להתאמת התכנית בתנ"ך בבית הספר הממלכתי, 21 - החליטה לדחות הוראת חלק מחומר הלימודים הנלמד בכיתות הבינוניות לכיתות הגבוהות יותר וחלק ממנו להשמיט בכלל. בעבודתה הבחינה הוועדה בין התכנית לכיתה ב' לתכנית של כיתות ג'-ח' 22. הוועדה סיכמה כי ספר בראשית יילמד בכיתה ב' על-פי ספרי תורה מקוצרים. במשך השנה ילמדו התלמידים מבריאת העולם ועד פגישת יעקב עם עשיו, ללא הפגישה עצמה. השאר יידחה לכיתה ג'; הוועדה המליצה לאחר את תחילת הוראת המקרא בכיתה ב' עד לאחר חנוכה וללמדו "מבריאת העולם ועד אברהם אבינו". המורה תספר לתלמידים וגם "תרשום על הלוח 2-3 פסוקים, בלשון המקור שאותם ילמדו הילדים ויעתיקו למחברותיהם"; בט"ו בשבט, יחלקו לילדים את הספרים וילמדו אותם כרגיל, בתנאי ששיעור הילדים שהשיגו קריאה ברמה המניחה את הדעת לא יפחת מ- 2375%. חברי ועדת גפן גם המליצו, כי בהתחשב עם האיחור בלימוד התורה, יילמד מקצוע זה, החל מט"ו בשבט, שש פעמים בשבוע. בכיתות אחרות הוצע ללמד תורה ונביאים ראשונים בלבד 24, אך הוועדה לא יכלה לקבל הצעה זו מסיבות חברתיות. נמצאה פשרה בין הדעות וצומצם מספר פרקי הלימוד בנביאים אחרונים. הזמן הנותר הוקדש ללימוד נביאים ראשונים (ראה דוגמה בלוח ה').

ועדת גפן בדקה, בבתי ספר שונים, את אפשרות יישומה של תכנית הסוגריים שהכינה. היא מצאה, כי בפרברים ובמעברות, שבהן מצויים ילדי עולים, אין כיתה אחת דומה לאחרת. יש להגמיש את התכנית ולהתאימה לכל כיתה, לפי הצורך, לא רק בבתי ספר ביישובי עולים אלא גם בפרברים, "באשר הרמה הסוציאלית משפיעה ומביאה לידי צמצום האופק של הילד" 25. כדי לסייע למורים בביצוע התכנית, הכינה הוועדה הצעה לחלוקת 128 שעות הלימוד השנתיות לכל אחד מספרי המקרא 26, אך בסופו של דבר ויתרה על רעיון זה: "יחשוב המורה וימצא את הדרך כיצד להתגבר. לדעתנו, יש צורך להשאיר גם למורה מקום להתגדר בו" 27.

לוח ה': הצעת "תכנית סוגריים" - תשכ"ב - תנ"ך
והצעה לחלוקת זמן הוראתו

לוח ה': הצעת "תכנית סוגריים" - תשכ"ב - תנ"ך והצעה לחלוקת זמן הוראתו

כיתה ו'

מלכים א':
י"ג—כ"ב.

מלכים ב':

א', ב' (1—18), ג', ד' — לקריאה עצמית ולסיכום בכיתה], ה'—ו',
י"א (1—4); [5—20: סיפור המורה]; י"ב—כ', [כ"א: סיפור המורה].
כ"ב—כ"ה.

ירמיהו:

(בהמשך למלכים ב') ל"ז, ל"ח, ל"ט, מ', מ"א, מ"ב, מ"ג, נ"ב.

איכה:

א', [ה'].

עזרא ונחמיה:

קריאת פרקים בודדים בקשר עם הוראת תולדות ישראל.

תהלים:

כ"ג, [פ"א], צ"ג, קכ"ב, קכ"ו, קל"ז.

משלי:

24—30 פסוקים לשנה ("פתגם השבוע").
(ראה תוכנית לימודים עמ' 31—56).

בראשית:

א—ד, ה' (1—5; 21—32), ו' (5—22), ז, ח, ט' (1—17), י"א
(1—9; 24—32), י"ב—י"ה, י"ט (1—26), כ"א—כ"ט, ל' (1—13),
ל"א—ל"ג, ל"ד (סיפור), [ל"ה—נ' לדחות לכיתה ז'].

כיתה ו' — 96 ש'	מלכים א' י"ג—כ"ב	15 ש'
	מלכים ב'	40 ש'
	איכה	3 ש'
	תהלים	5 ש'
	בראשית עד פרק ל"ז	27 ש'
	מבחנים חוזרות	6 ש'
		<u>96 ש'</u>

ועדת רון28, ועדת המשנה להתאמת התכנית בתנ"ך בבית ספר ממלכתי דתי29, בדקה יומני כיתה במספר בתי ספר ביישובי עולים, והגיעה למסקנה כי בעיית העומס במקצוע התנ"ך חריפה יותר בבתי ספר ממלכתיים מאשר בבתי ספר ממלכתיים דתיים, וזאת משני טעמים: מספר השיעורים במקצוע זה גדול יותר בבתי ספר ממלכתיים דתיים ולילדים יש רקע נוה יותר לגבי לימוד התנ"ך30. לדעתה, מקור הפיגור בלימודים, "עד כמה שהוא ישנו", נעוץ בתחומים שאינם קשורים בתכנית ולכן אין מקום לשינוי בתכנית הלימודים בתנ"ך בבית ספר ממלכתי דתי ביישובי עולים. אחד מגורמי הפיגור נעוץ בכך, שאין המורים יודעים לתכנן יפה את הזמן שיש להקצות לפרקי הלימוד השונים. מכיוון שהוועדה שמרה על העיקרון שבבתי ספר ממלכתיים דתיים לומדים את התורה מן הספר וללא השמטות, היא החליטה לחלק את חומר הלימודים לחומר הנלמד בדרך רגילה ולחומר הנלמד בדרך אקסטרנסיבית. ובהתאם לכך, היא חילקה את פרקי הלימוד לשתי חטיבות: רגילה ואקסטרנסיבית, שלפיה ההוראה תכלול קריאה וביאור העניין, מבלי להיכנס לפרשנות מילולית או עניינית של הטקסט. כדי שהחומר ייקלט, הומלץ להשתמש באמצעי עזר מגוונים: כרזות, ציורי ילדים, המחזות, סיפור העניין בהרחבה וכדומה. הוועדה קבעה את מספר השעות שיש להקדיש לפרקי כל חטיבה, "כהצעת מסגרת גמישה בלבד". אשר לכיתות ז'-ח', לא הציעה ועדת רון שינויים31.

ועדת ד"ר כוכבא32, ועדת המשנה להתאמת התכנית בחשבון והנדסה (מתמטיקה) - התלבטה בשאלת הקושי בהבנה של החומר הנלמד על ידי תלמידים ביישובי-עולים. הוועדה התייעצה עם אנשי מקצוע והגיעה למסקנה כי יש לשנות את דרכי ההוראה ולא את תכנית הלימודים. על בסיס זה, הכינה הוועדה תכנית סוגריים שהשינויים בה מעטים, לעומת התכנית הרגילה המבוססת על שמירה על כמות החומר הנלמד, אולם תוך העברת מקצתו של החומר מכיתה נמוכה לכיתה גבוהה יותר. כמו כן הוכנסו שינויים מועטים גם בחומר עצמו. חברים בוועדה סברו, כי "ייתכן שגם שינויים מועטים אלה אינם הכרחיים" והם נעשים רק על סמך הניסיון "והמקובל, שילדים ביישובי פיתוח יודעים חשבון יותר ממקצועות אחרים"33. הוועדה העידה כי מצאה תנא דמסייע לגישה בהכנת תכנית הסוגריים בדברי ד"ר גינה אורתר, כי שאלות מסוימות בסקר נמצאו קשות הן בכיתות נחשלות והן בכיתות מתקדמות34, ובדברי יוסף רפפורט35, שטען כי דרוש "שינוי לא בתכנית הלימודים, כי אם בשיטות ההוראה"36. לאור האמור, "הוועדה רואה לנכון להמליץ בפני המזכירות הפדגוגית לחבר מדריך לביצוע ההצעות הנ"ל, שיכלול גם הערות מתודיות, הצעות לדרכי המחשה ורשימת ציוד".

במקביל העירה הוועדה כי לרגל השינויים, שחלו בשנים האחרונות בהוראת חשבון והנדסה, זקוקה גם המהדורה השנייה של תכנית הלימודים בחשבון (מהדורת תש"ך) לבדיקה יסודית ולתוספת שעות - הוראה בכיתות הרגילות. הוועדה גם ציינה כי רק לאחר מעקב אחר ביצועה ולאחר סיכומו ניתן יהיה לדבר על המצוי והרצוי37. יו"ר המזכירות הפדגוגית סבר, אף הוא, כי תכנית החשבון תעסיק את המזכירות כנראה יותר מכול. משלוש התכניות (תנ"ך, היסטוריה וחשבון) השתיים הראשונות הן סטטיות, וגורמים חיצוניים לא ישפיעו עליהן, ואילו לגבי הוראת חשבון המצב שונה. "מן הידיעות המגיעות אלינו מן החוץ, בקשר לבעיות חינוך, אנו למדים לדעת, כי דעת הכלל היא שיש להגביר את לימודי החשבון בבית הספר"38.

ועדת אדן39, ועדת המשנה להתאמת התכנית בהיסטוריה התלבטה בשתי שאלות: (1) מהו מספר השעות המוקדשות בתקן להוראת ההיסטוריה?; (2) מה מידת התיאום בין תכנית הוראת היסטוריה לתכנית הלימודים בתנ"ך?40. בהיעדר מענה לשאלות אלה ולאור העובדה שמספר שעות התקן להוראת ההיסטוריה היה שונה בין בתי הספר הממלכתיים לבתי הספר והממלכתיים דתיים, היא לא סימנה בתכנית את מספר שעות התקן המוקצות לכל כיתה וכיתה, אך סימנה את הקטעים שבסוגריים בכל הכיתות, פרט לכיתה ח', שבה החליטה להשאיר את חומר הלימודים בשלמותו, מבלי להכניס קטעים בסוגריים. נוסף על כך, היא הכינה הצעה לחלוקת שעות הלימוד בין הנושאים הנלמדים בכיתות השונות41.

ועדת אדן ביצעה את המוטל עליה, אך היא לא הייתה מרוצה מתוצאות עבודתה: הסוגריים פותרים את הבעיה רק לגבי חלק מילדי העולים ומשום כך היא נותנת תשובה חלקית בלבד לבעיה העומדת על סדר היום. השלמת העבודה מחייבת הכנת תדריך לביצוע התכנית. בתדריך יש לציין: (1) הזמן, שיש להקדיש להוראת הפרקים השונים; (2) יוסברו אמצעי המחשה והשימוש בהם; (3) תוגש רשימה מפורטת של ספרי קריאה לתלמידים בנושאים היסטוריים; (4) לימוד היסטוריה ביישובי עולים מחייב הכנת ספרי לימוד מתאימים לתלמידים אלה; (5) דרושה לחלק מאוכלוסיית התלמידים תכנית הבנויה על עקרונות שונים מאלה של התכנית הרגילה, והם: בחירה של תקופות היסטוריות מסוימות ולימודן בהרחבה וביסודיות, תוך ויתור על תקופות היסטוריות אחרות, פחות חשובות או קשות לתפיסתם של התלמידים, מיקוד החומר ההיסטורי מסביב לאישים ולמאורעות היכולים להיות מובנים וקרובים למושגיהם של הילדים וכן שימת דגש על מאורעות, תקופות וארצות, בהתחשב במוצא הילדים42. למרות ההסתייגויות האלה העירה הוועדה, כי אם שיקוליה בהכנת "תכנית הסוגריים" יוכיחו עצמם כטובים, "ואם קו הנסיגה יוכיח את עצמו כסביר, ייתכן כי במשך הזמן תהיה 'תכנית הסוגריים' לתכנית רגילה של בתי הספר"43.

החברים בוועדה שייצגו את החינוך הממלכתי דתי לא הסכימו לכל ההשמטות, שעליהן החליטה ועדת אדן. סוכם, אפוא, כי חלק מן ההשמטות, הנוגעות מבחינה עקרונית לבתי ספר ממלכתיים דתיים יוכלו להילמד, ובמקומן יושמטו חלקים אחרים. "אמנם לא יהיה איזון, אך השארנו זאת לשיקול דעתם של כל מורה ומורה".

במהלך הדיון בפרטי "תכניות הסוגריים", נחלקו חברי המזכירות הפדגוגית בדבר עצם מהות התכנית המכונה "תכנית סוגריים". היו שחייבו את "תכניות הסוגריים" וראו אותן כדבר טוב ובעיתו, היו ששללו את הצורך בהן. אלה גם אלה הדגישו, שאין לקשור את הדיון ב"תכנית הסוגריים" לבעיית העולים בלבד, ושיש לראותה כבעיה כוללת, רחבה יותר, הנוגעת גם לבתי ספר בפרברי הערים, ביישובים ותיקים וכדומה.

המחייבים טענו, כי כתוצאה מניתוח מצב ההישגים בבתי-ספר נעשתה בעיית החינוך של ילדי העולים לבעיה בה' הידיעה בעבודתו של משרד החינוך והתרבות. הבדיקות שנעשו מלמדות כי תכנית הלימודים אינה מתאימה לרבים מהתלמידים העולים, וכי לעתים אין התאמה בין המושגים, המונחים ואף המילים הנלמדים בכיתות לבין כושר תפיסתם של התלמידים. גם ספרי הלימוד אינם מתאימים לכול. "ואם נסיף על כך את הביקורת שהושמעה על השגרה שבדרכי ההוראה ועל זרות החומר המוגש, הרי התמונה תהיה שלמה פחות או יותר"⁴⁴. המסקנה היא, אפוא, שיש להתאים את תכנית הלימודים לאוכלוסיית התלמידים העולים, ואכן זאת היא כוונת העבודה בהכנת "תכניות הסוגריים".

"תכניות הסוגריים", דהיינו, צמצום החומר הנלמד, הן צעד חשוב אך לא מספיק. הדרך המתאימה יותר לטיפול בבעיית הרמה וההישגים של התלמידים העולים היא לעמוד על קיומה של תכנית אחת לכול, אך מבלי לטשטש את המציאות ואת העובדה, כי המורה עומד בפני כיתות בעלות רמות שונות ולא דווקא בכיתות המחולקות על-פי "עדות"⁴⁵. יש לראות את תכנית הלימודים הקיימת כתכנית אב, שיש להתאימה למציאות, לכיתה, לרמה. היא צריכה להכיל חומר שווה לרמות השונות, אך לימודו צריך להיות מותאם לרמות התלמידים, דהיינו: תלמידי כל רמה ילמדו את החומר בדרגות קושי שונות. לדוגמה, התלמידים החלשים ילמדו רק את עובדות היסוד בהיסטוריה, בגיאוגרפיה ובספרות. תלמידים טובים יותר יפתרו בעיות שונות הקשורות לחומר זה, ותלמידים מצטיינים יגיבו תגובה אישית על החומר בהסתמך על קריאה נרחבת הקשורה לחומר הנלמד. כך גם בחשבון: התלמידים החלשים יטפלו בחומר מסוים, לדוגמה בחיבור, ברמות שונות, ואילו התלמידים הטובים יעסקו בפתרון בעיות מורכבות יותר. תכנית לימודים לכל המקצועות צריכה אפוא, להיות אחת גם אם יש בה סוגריים ויש בה אותיות קטנות: הסוגריים שבתכנית יגבילו את החומר המיועד לתלמידים חלשים, לאו דווקא ילדי עולים, אלא לכלל התלמידים החלשים⁴⁶ והאותיות הקטנות יצינו את החומר המיועד לתלמידים הטובים מאוד. גם את ספרי הלימוד, חוברות העבודה והתדריכים למורה יש לערוך בסדר דומה.

רמת הלימודים, טענו אחרים, אינה בעיה של ילדי העולים בלבד או בעיה של עדה מסוימת. זוהי בעיית היישוב כולו, בעיה הנמשכת תקופה ארוכה, "ולאו דווקא בעיה של ימינו"⁴⁷. בהתאם לכך, יש להתייחס לדרכי פתרונה. עצם ניסוח המושג "תכנית סוגריים" מגלה סתירה פנימית. יש להשתחרר מן השיקול הציבורי, הדורש ותובע טיפול מיוחד בילדי עולים ולהדגיש את הכיוון הפדגוגי של התכנית ושל ההוראה; יש לראות את הנושא מבחינתו המהותית ולא מהיבטו הכמותי ובביצוע יש להבליט את השיקולים החינוכיים. אם יש מקום לצמצם את החומר הנלמד, הרי יש לנהוג כך גם ביחס לכל התלמידים לסוגיהם, ותיקים ועולים, משום ש"אין אנו יכולים לומר בוודאות שיש הבדל הישגים ניכרים בלימוד התנ"ך או ההיסטוריה ובכדומה, בכל בתי הספר, עד כדי המעטת חומר מסוים לגבי תלמידים בני סוגים אחרים, ואם כמות החומר הוא הגורם לפיגור הרי הדברים יכולים להיאמר על רוב בתי הספר ללא הבדל"⁴⁸. גם הטעם שהושמע כי על-ידי הדילוג יתפנו המורים והתלמידים להעמיק בחומר שלא יינתן בסוגריים ולהתאמן בו כהלכה, כוחו יפה גם לגבי בתי ספר מסוג מעולה יותר.

שוללי "תכניות הסוגריים" טענו ש"אין מקום ואין צורך בתכניות מיוחדות, אף לא מצומצמות"⁴⁹, מכל מקום ביחס לרוב המקצועות העיוניים. נכון הוא כי החומר המצוי בתכנית הלימודים, כולל ב"תכנית הסוגריים" המוצעת, הוא מופרז ואין ביכולתו של המורה הרגיל להורותו וביכולת התלמידים הרגילים ללמודו ויש לצמצמו, אך השיקול צריך להיות על בסיס פדגוגי גרידא ולא על טעמים של רמת התפיסה של התלמידים. קיימת סכנה שתכנית מצומצמת תיתפס בציבור המורים כתכנית מקסימום, כנותנת לגיטימציה ללימוד מצומצם וכפתח להנמכת רמת הלימודים. לתלמידים דרושה תכנית אחת ואחידה לכול. נכון הוא שאין תכנית לימודים אידיאלית, אך תכנית טובה צריכה להתבסס לא רק על המצוי כי אם גם על הרצוי. לכן אין להזדרז בהכנסת שינויים ללא בחינה מדוקדקת. אם המצב יראה שההספק אינו מתאים לתכנית, יש לחפש את הסיבה בכיתה שאינה טובה, במורה ובשיטות הוראתו, במספר שעות הלימוד שאינן מספיקות או בחומר הלימודים שאינם מתאים או קשה מדי, כך שגם מורה טוב אינו מצליח להורותו. זאת ועוד: הטיפול בתלמידים צריך להתחשב בכלל התלמידים הלומדים בכיתה. "אנו חייבים לראות לא רק 'טעוני טיפוח' כי אם גם 'ראויי טיפוח'; אנו חייבים לדאוג לרמות הגבוהות כלנחשלות. עלינו לראות את הבניין כאחיד בכללותו, אשר בביצועו יסתעף לפי הצורך". אין, אפוא, לדבר על גודש ועל צמצום אלא על מסלולים לימודיים למעשה, ולכן קיים ל"ר (לימוד רגיל), ל"מ (לימוד מוגבר) ואף ל"מ" (לימוד מוגבר מאוד)⁵⁰.

בדבר אחד היו חברי המזכירות הפדגוגית מאוחדים: השאלה המרכזית אינה תכנית הלימודים אלא הדרכתו של המורה-הפרט, המתקשה בביצועה של התכנית. שינויים מוצעים בתכנית זו או אחרת לא יספיקו ולא יועילו. דרוש טיפול מקיף, שלפיו יוכנו ספרי לימוד מתאימים ותדריכים אינטנסיביים הכוללים דוגמאות של דרכי הוראה שונות, התואמות את רמתם של התלמידים. המנהלים יודרכו לקיים פיקוח שוטף על המתרחש בבתי ספר; המורים יחויבו לקרוא את האמור בתכניות הלימודים; מפקחי המחוזות יעוררו את הבעיה בשיבות מפקחים ובימי עיון לסוגיהם; המזכירות הפדגוגית תעודד את המשך הניסויים הנערכים לשיפור דרכי ההוראה⁵¹, והמפקחים יבואו לעזרת המורים בהדרכה אינטנסיבית, שתכוון אותם לדעת: לפי איזו תכנית ללמד, מה החומר שהם מלמדים, כיצד

לתכנן את חלוקת הזמן לפרקי הלימוד השונים, כיצד להגיש את החומר הנלמד, באיזה סדר, באיזה קצב ולפי אילו ספרי לימוד ואמצעי עזר.52

בסופו של הדיון, החליטה המזכירות הפדגוגית לאשר את ההצעות של ועדות ההתאמה בכללותן, אך לא לפרסם את "תכניות הסוגריים" ברבים; להסתפק בהכנת תדריכים למורים, שיכללו הנחיות כלליות שיחייבו את המורים. "תכניות הסוגריים" יישארו כמסמך פנימי לטיפולו של המפקח הישיר, ושעל-פיו הוא יכוון את עבודת בתי הספר שבפיקוחו.

בתגובה להסתייגויות על עבודת "ועדת הסוגריים" וועדות ההתאמה, קבע יושב ראש המזכירות הפדגוגית, כי הוועדה עשתה בדיוק מה שנדרש ממנה. "איני יודע", אמר נחום גבריאל, "עוד ועדה שעשתה בדיוק כמכתב המינוי, כוועדה זו. כל הביקורת אינה מוצדקת. אנו מקבלים בברכה ובתודה את מה שעשיתם, מה שעשו כל החברים, ומבקשים להמשיך ולעשות. ועדת הקבע עוד תדון בכל ההצעות ותסכם".

ועדות ההתאמה המשיכו, אפוא, בהכנת שאר "תכניות הסוגריים" לכיתות א'-ב', ללימודי הטבע, לספרות וללשון, למולדת ולגיאוגרפיה.

'ועדת הסוגריים' לכיתות א'-ב' בבתי הספר לילדי העולים"53 - ועדת אסיא54 - סברה, שעליה לטפל במכלול הבעיות העולות מהמצב הקיים בבתי הספר לילדי העולים ולא להסתפק בצמצום התכנית הרשמית בדרך של הכנסת פרקים אלו או אחרים לתוך סוגריים; שיותר מאשר בכל תכנית אחרת יש לשוות לנגד עיניה את הילד בכיתות אלה, לראות אותו על מכלול בעיותיו בראשית צעדיו בבית הספר, את המטען שהוא מביא אתו מבית ההורים ומגן הילדים ולשקול "לאן פניו מועדות"55. כל חברי הוועדה היו מאוחדים בדעה, כי התאמת תכנית הלימודים לאוכלוסיית התלמידים ביישובי העולים היא רק פרק אחד במסכת הכללית הטעונה טיפול ובדיקה מקיפה ויסודית, וכי על מנת שמלאכה זו תיעשה, בצורה שלמה ככל שניתן, מן ההכרח לטפל בבעיות היסוד של ההוראה בכיתות הנמוכות, כגון: שיטות ההוראה הנהוגות בכיתות אלה, ספרי הלימוד והמכשירים הדידקטיים העשויים לזרוז את תהליכי הלמידה ושיפור ההישגים וכן יצירת תנאי עבודה נאותים מבחינת הציוד, הריהוט, שעות התקן וכו'56. ברוח זו קיימה ועדת אסיא את פעולותיה ודיניה. היא סקרה את דרכי הוראת הקריאה, הכתיבה והחשבון בכיתות א'-ב', בחנה דרכי פיתוח ההסתכלות וההבעה בעל-פה של הילדים האלה והקדישה זמן רב לבדיקת המכשירים הדידקטיים הנהוגים בכיתות היסוד57. בהמשך, הכין כל חבר ועדה הצעה מעובדת באחד הנושאים, שבהם טיפלה הוועדה, וזו נדונה במליאת הוועדה. כך, למשל, הביאה שושנה צ'נסטחובסקה הצעה מפורטת לפיתוח ההבעה בעל-פה, אליעזר מאיר סיכם את נושא ההסתכלות בסביבה58 ועיבוד הנושאים הקשורים לטבע ולמולדת, חמדה אסיא הציגה הצעה להנהגת שיטת העבודה בקבוצות ועריכת מערכת השעות על בסיס של שיעורים קצרים במקום מערכת השיעורים הנהוגה. נוסף על כך, הוכנו רשימות לציוד הלימודי הנדרש לכיתות היסוד וחוות דעת בדבר הריהוט והמכשירים הדידקטיים, שבהם יש לצייד את הכיתות.

משהוגדר תפקידה של ועדת אסיא, היא גנזה את הצעותיה המקיפות, למרות שהטילה ספק בתועלת ובצורך של "תכנית סוגריים" לכיתות א'-ב'. היא הגישה תכנית מצומצמת: היא העתיקה את תכנית הלימודים לכיתות א'-ב' וסגרה מקצת מפרטי התכנית בסוגריים; עיבדה נושאים אחדים לדוגמה והמליצה לרכז את הלימודים מסביב למספר נושאים מקיפים, אשר הגורם המזמן שלהם יהיה תמיד הילד, בכיתתו ובסביבתו הקרובה; היא המליצה כי להקניית ידיעות חדשות והרחבת מושגיו של הילד, לפיתוח הסתכלותו וחושיו ועל מנת לעורר בו סקרנות ורצון לדעת צריך להשתמש באמצעים מגוונים: חומרי עבודה, מכשירי המחשה, סיורים שיטתיים בסביבה הקרובה וכדומה; נושא שאינו ניתן להילמד מסיבה זו או אחרת, באחת הדרכים האלה, לא יילמד בכיתות א'-ב'; חומר הלימודים בקריאה ובכתיבה יוקנה באמצעות שיטות ההוראה המקובלות ועל-פי ספר הלימוד הנהוג בכיתה; יש לדחות את הוראת הכתיבה לכיתה ב' ואת הוראת סיפורי המקרא בכיתה ב' עד למועד התואם את רמת ידיעת הקריאה של רוב תלמידי הכיתה.

בשולי הצעתה העירה ועדת אסיא, כי "אין לבנו שלם עם המלאכה שהוצאנו מתחת ידינו. כנגד ההנחיות שקיבלנו בכתב המינוי שנשלח לחברי הוועדה מטעם המזכירות הפדגוגית 'להציע הצעה לתכנית סוגריים לכיתות א'-ב' בבית הספר לילדי העולים, הממלכתיים'. עמדו לפנינו ניסיוננו הארוך בהוראה בבית הספר הנ"ל וידיעה יסודית את תנאי עבודתו הסוציאלית והחומרית מזה ומצב ההוראה מזה. הננו מרשים לעצמנו להטיל ספק בתועלת העבודה שעשינו במסגרת שנתבקשנו לעשותה. לדעתנו חייבים היינו לטפל במכלול הבעיות העולות מהמצב הקיים בבתי הספר הנ"ל ולא להסתפק בצמצום התכנית הרשמית בדרך של הכנסת פרקים אלה או אחרים לתוך סוגריים"59. הוועדה גם ביקשה, כי המזכירות הפדגוגית תאמץ את משאלתה להרחיב את סמכותה ותטיל עליה לבדוק מחדש את תכנית הלימודים בכיתות א'-ב' במסגרת ההיקפית שתוארה לעיל.

בדיון שערכה מליאת המזכירות הפדגוגית על הצעת תכנית הסוגריים לכיתות א'-ב'60, התברר כי הקושי בהכנת תכנית הסוגריים נעוץ בעובדה שהוועדה טיפלה בחומר חינוכי ולא בחומר לימודי, ולכן השאלה המרכזית אינה "מה מכניסים בסוגריים" אלא "איך". משהוברר, כי "אין קפיצת דרך" בעניין, סוכם לא לפרסם את הצעת תכנית הסוגריים הזו, אלא להתמקד בהכנת תדריך למורים שיכלול הערות מתודיות כלליות, הצעת נושאים, מערכי שיעורים אחדים לדוגמה והערות בגוף התכנית. ביצועו של תדריך זה הוטל על מרכז ההדרכה לבתי ספר ט"ט (טעוני טיפוח)61, שהחל לפעול באותה עת62.

"הוועדה להתאמת תכנית הלימודים בטבע ליישובי עולים" - ועדת ברש63 - החליטה לא לטפל במחזור הראשון של לימודי הטבע המתייחס לכיתות א'-ד', שעיקרו - הסתכלות וצבירת ידיעות. הוועדה הניחה כי בכיתות אלה פרקי הטבע נלמדים במשולב עם

הנושאים המרכזיים הכלליים הנלמדים בהם. היא טיפלה, אפוא, בתכנית הלימודים של המחזור השני, הנלמד בכיתות ה'ח' והמוקדש לפיתוח המחשבה 64 - ברם, בסוגריים הוכנסו פרקים אחדים בלבד: "לא נגענו בפרק על גוף האדם, באשר כל התכנית חשובה; פיסיקה - הראשונה בסולם העדיפות - היה קשה לצמצם באשר התכנית הרגילה בסיסית ביותר; בכימיה השאירו את מושגי היסוד (פרט למילה אחת); ... הצמצום האכזרי ביותר נעשה בפרקי הביולוגיה..." 65.

כאשר הגיעה הצעת הצמצום ל"ועדת הסוגריים" העיר היו"ר שלה: "האם אינך סבור שחסתם במיוחד על כל עניין ועניין? נדמה לי שהתכנית השתנתה מעט וייתכן שנחוצה עוד 'התאכזרות' לחומר... אנא שקול מחדש..." 66. על כך השיב ד"ר ברש: "הוועדה שקלה בדבר ולא ידעה מה אפשר לקצץ עוד. בחרנו בדרך של הקניית ידיעות אלמנטריות בהרבה שטחים" 67. הוא גם העיר כי "ידוע שביצוע התכנית הוא בידי המורה. הוא מסתמך על ספרי הלימוד אשר צריכים להנחות אותו ולעזור לו בעבודתו, ומשום כך יש לדאוג לספר לימוד מתאים" 68.

בדיון שקיימה ועדת הקבע על הצעת תכנית הסוגריים בטבע 69 עלו לדיון שאלת היקף החומר שיוכנס לסוגריים, חופש הבחירה של המורה והדרכתו.

בביקורת על הצעת ועדת ברש נטען, מחד גיסא, כי היקפה של תכנית הלימודים בטבע היווה בעבר קושי בביצועה: השעות הן מועטות ותכנית לימודים זו, שהיא גדושה בלאו הכי, אינה עומדת ביחס נכון לזמן המוקצב לה בתקן, ומשום כך חלק גדול ממנה אינו מתבצע, גם בבתי ספר טובים. גם הצעת הסוגריים אינה פותרת קושי זה והיא אינה ריאלית. היא מבוססת על 64 שעות לימוד בשנה, מספר שעות שאין כמעט אפשרות ללמדן 70. אין ברירה אלא 'להתאכזר' עוד יותר 71. על ועדת ההתאמה להסתגל לרעיון הצמצום ועליה להצביע על נושאים חשובים, שאותם יש הכרח ללמד. מאידך גיסא, היו שסברו שעצם המגמה של צמצום בלימודי הטבע אינה נכונה: "דווקא הטבע מדבר הרבה ללב הילדים. אין לפחד כל כך מפני העומס" 72. דעתו של יו"ר המזכירות הפדגוגית בנושא הייתה נחרצת: ועדת ברש לא צמצמה את החומר במידה מספקת: "ככל שנתאכזר יותר לחומר - נקל יותר על הילד ועל המורה בבתי ספר אלה. יש להעמיד את התכנית על 50 שעות מקסימום" 73.

גם בשאלת חופש הבחירה של המורה נחלקו הדעות: היו שערערו על יעילותה של שיטת הסוגריים בהוראת הטבע הקובעת מה יילמד ומה לא יילמד. תכנית טובה היא זו המחנכת גם את המורה. היא צריכה להיות רחבה ולאפשר למורה ברירה ובחירה 74. בהנחה שאין הילד צריך לדעת הכול, מוטב להחליף את שיטת הסוגריים המסמנת מה לא יילמד ב"שיטת העדיפויות", המאפשרת למורה בחירה בין נושאי לימוד שונים, וללמד את התלמיד פרקים אחדים בטבע על-פי עיקרון זה. בכיתות היסוד אפשר להסתפק בהסתכלות נרחבת בטבע, ללמד את הילד להסתכל ולראות; כיתות ה'ו' יהיו מעין כיתות מעבר לקראת כיתות ז'-ח', שבהן ילמדו התלמידים מדע לפי הגיל והיכולת 75. היו גם שראו בעצם קיומה של תכנית הסוגריים בבחינת סימון עדיפות: החומר המועדף הוא זה המצוי מחוץ לסוגריים והשאר, אם אין ברירה, חומר שאפשר לוותר עליו 76. היו שחייבו את תכנית הסוגריים, מתוך היכרות עם בתי הספר שבהם אמורה תכנית הסוגריים להתבצע: לגבי אותם בתי ספר, הכול צריך להיות מוגדר וקבוע, גם אם אפשר להשאיר אפשרות של הרחבה למורה שיכול לעשות זאת 77.

הצורך בתדריך, שינחה את המורה בעבודתו, עלה בדברי כל חברי הוועדה. "לא נוכל לפתור בעיות בעזרת תכנית בלבד. יהיה צורך בתכנית + תדריך + הסברה והדרכה בעל-פה". ברם, פעולה זו צריכה להידחות ואין לדבר על מהדורה שלישית, משום שהוועדה המרכזית לתכניות עדיין לא סיימה הכנתה של המהדורה השנייה של תכנית הלימודים בטבע, "דבר שמצריך כרגיל שינויים גם בספרי הלימוד וקיימת בלאו הכי ביקורת מצד הציבור נגד השינויים התכופים של ספרי הלימוד" 78. משום כך, מרכז ההדרכה של בתי ספר טעוני טיפוח יצטרך להכין דוגמאות כיצד לבצע את תכנית הסוגריים שהכינה ועדת ברש.

המזכירות הפדגוגית אישרה, אפוא, באופן עקרוני את הצעת ועדת ברש והטילה על הוועדה המקצועית לעבור עליו, להשלימה לאור ההערות שהושמעו בדיון ולסיים את עבודתה מבלי להביאה לדיון נוסף. "הנוסח האחרון יתפרסם בצורת הצעה" ויו"ר המזכירות הפדגוגית, שסיכם את הדיון אמר: לא נשלה את עצמנו ולא נגיד שנוכל לתת תשובה על כל הבעיות שהתעוררו בדיון על תכנית זו. "כאשר יקום המכון לתכניות, הוא ימצא אולי את הדרך לגישה מחקרית: חקר הילד, חקר המורה וכו'. אנו נתבקשנו לטפל בתכנית הסוגריים לטבע ונתרכז בשאלה זו" 79.

"הוועדה להתאמת התכנית בלשון" - ועדת ברגסון 80 - שמעה דעתם של מורים העובדים ביישובי עולים, ביקרה בכיתות בבתי ספר שביישובים אלה ונפגשה לשיחות עם המועצות הפדגוגיות שלהם. ממה ששמעו הסתבר כי המקראות הקיימות קשות לקריאה, ודרושות מקראות שיתאימו לילדי עולים. התאמה זו חייבת להביא בחשבון בעיות של תכנים ושל לשון, שני היבטים שלא היו, לדברי המורים, נגד עיני המחברים של המקראות הקיימות, שיועדו בעיקרון לתלמידים אשר עברית היא שפת אימם וגדלו בסביבה תרבותית של היישוב הוותיק, קרי האירופי. גם פרקי הדקדוק טעונים השמטות. כן השתמע מהשיחות כי העבודה בבתי ספר ביישובי העולים אינה מושפעת רק מפרטי תכנית הלימודים אלא מחויבת בגישה זידקטית ומתודית שונה מזו המקובלת. לשם כך, יש הכרח להגביר את עבודת ההדרכה של מורים חסרי ניסיון מקצועי, המבודדים בלבטיהם 81.

ועדת ברגסון עברה, אפוא, על תכנית הלימודים בלשון והציבה פרקים מסוימים בין סוגריים. היא לא מצאה אפשרות להמליץ על שינויים בפרקי הספרות ולכן המליצה בפני ועדת הקבע למנות ועדות מקצועיות, שיציעו פרקי ספרות לכל כיתה וכיתה, בהתחשב בקשיים הלשוניים וב"מומנט העדתי והתכני"82. היא לא טיפלה בשאלות האחרות שהועלו בפניה. אלה הועברו לטיפולו של המרכז למוסדות טעוני טיפוח.

הוועדה האחרונה, להתאמת תכנית הלימודים במולדת ובגיאוגרפיה, בראשותו של משה חלפן83, לא סיכמה את דיוניה, כי בינתיים פורסמה מהדורה שנייה של תכנית הלימודים ומשום שהדרכת המורים בהוראת המולדת נמסרה למנחים, שטיפלו בבתי ספר טעוני טיפוח.

הכנתן לדפוס של תכניות הסוגרים לתנ"ך, להיסטוריה, לטבע, ולחשבון והנדסה נמשכה עד סוף שנת הלימודים תשכ"ב. ניסוחן הסופי כלל מקצת מהערות החברים, שהושמעו בישיבות מליאת המזכירות הפדגוגית וועדת הקבע וכן הערות שונות שהוגשו בכתב. תוצאותיהם של הדיונים בשאר התכניות לא פורסמו. מכל מקום, הדיונים שהתנהלו בכל המקצועות היוו חומר רקע לעבודת ההדרכה, שהחלה מתפתחת84.

ב"מבוא" לתכניות, שנמסרו לדפוס, הוסברה למורים תכליתן העיקרית: לשמור על הרמה הנדרשת בתכנית הלימודים הרשמית:

במערכת החינוך קיימות כיתות לא מעטות, שדרישות התכנית הקיימת אינן מותאמות די צורכן ליכולתן.

סיבות שונות גרמו לכך: סביבה שאינה מעודדת את לימודי הילדים, תנאים סוציאליים קשים, עלייה מארצות שרמת החינוך בהן נמוכה.

במקרים אלה אין המורים יכולים לשמור על הרמה הנדרשת בתכנית, והם נאלצים להשמיט חלקים רבים או להתקדם בצורה מועטה ביותר. משרד החינוך והתרבות מבקש לבוא לעזרת מורים אלה, ולסמן בתכנית, מהו חומר הלימודים שבתי הספר האלה יכולים לדלג עליו, בלי שיבולע להשכלתם היסודית של התלמידים. בדרך זו יתפנו הילדים ומוריהם להעמיק יותר בחומר הנשאר, וגם להתאמן בו כהלכה. כך יובטחו ההישגים הרצויים גם לאחר הפחתת החומר. כן תוצע חלוקת חומר אחרת, במקום שהדבר הכרחי, על-ידי העברת פרקים מסוימים מכיתה לכיתה. חומר הלימודים, הניתן בתנאים האמורים לעיל לדילוג, יסומן בתכנית בסוגריים מרובעים. לשם הקיצור, נקרא למסלול מצומצם זה של התכנית, המצביע בעזרת הסוגריים על המקומות הניתנים לדילוג, בשם "תכנית סוגריים".

המורים המעוניינים בתכנית זו יוכלו להנהיגה רק באישור המפקח על בית הספר.

תכנית הסוגריים כולה היא בגדר הצעה וניסיון והינה בבחינת מסלול שלישי כתוספת לשני המסלולים הקיימים: 1) התכנית הרגילה; 2) הצעות ללימוד נוסף שישנן בחלק מהתכניות85.

"תכניות הסוגריים" לא הופצו ברבים. הן הופעלו, בהנחיית מפקחים, במספר קטן של בתי ספר. מילאו את מקומן תכניות העבודה ודרכי ההוראה, כפי שעובדו והופצו במסגרת הטיפול במוסדות טעוני טיפוח.

ד: הספק או הישג ?

"בתי ספר של ערב" לנערים עובדים הוקמו בראשית שנות העשרים, כיצירה ייחודית של היישוב העברי בארץ-ישראל1. בתרפ"ז, 1926, אומץ הרעיון על-ידי הוועידה הראשונה של הנוער העובד, שראתה בהם מוסד להקניית חינוך והשכלה אלמנטרית לכל הנערים והילדים העובדים, שלא הייתה להם אפשרות לבקר בבית ספר עממי. מאוחר יותר הועברו בתי ספר אלה לטיפולו ולפיקוחו של זרם העובדים.

רשת בתי הספר של הנוער העובד גדלה בשנות הארבעים. בנוסף לערים הגדולות הרשת התפשטה גם למושבות, גם מספר התלמידים והכיתות גדל משנה לשנה. רוב רובם השתייך לזרם העובדים ומיעוטם לבני עקיבא. בשנת הלימודים תש"ח היו ברשת 90 כיתות עממיות ובהן 2,240 תלמידים. 555 תלמידים, שסיימו חינוך עממי, למדו ב- 21 כיתות נוספות.

הרעיון החינוכי, שהנחה את מוסדות החינוך של זרם העובדים, קבע גם את מסגרתם הלימודית ופעילותם החינוכית של בתי ספר לנערים עובדים. הוא הובלט בתש"א, כשהם הועברו למשרד החינוך והתרבות וצורפו באופן רשמי לזרם העובדים: "לבית הספר לנוער עובד יש לו מטרה מינימלית ומקסימלית. יש הצדקה מלאה לקיומו, גם אם יסתפק בחיסול הבורות בתוכנו ויקנה לנערים ולנערות אנאלפבתיים ידיעת ספר. אך אסור להסתפק בזה ויש לשאוף להשגת המטרה המקסימלית: עיצוב דמות אידיאלית של חלוץ עברי מגשים"2. המסקנה ההכרחית, הנובעת מרעיונות אלה, היא כי "תנאי הכרחי לחינוכו של הנוער הזה לעבודה ולהגנה, לציונות ולחיי חברה היא השכלה יסודית. בלעדיה לא יקלוט הנער לימוד הלשון, הספרות, התנ"ך, תולדות ישראל וידיעת הארץ ואף חשבון. יקנה הנער לא רק דעת כי אם חינוך". ההשכלה הזו תפתח לנער פתח ללימוד מקצוע ולמקום עבודה קבוע ובאמצעותם הוא גם יגיע לספר, לעיתון ולמקורות אחרים של תרבות.

בבית הספר הטיפוסי לנערים עובדים שובצו התלמידים בכיתות על-פי ידיעותיהם - ולא על פי גילם, כבבתי ספר אחרים - בשלוש דרגות לימודים: מתחילים, בינוניים ומתקדמים. בדרגה הנמוכה, "המכינה" או "כיתת העולים", השתנה הרכב התלמידים תדיר. התלמידים המתקדמים, בעיקר בעברית, הועברו לכיתות מתקדמות יותר ובמקומם נתקבלו תלמידים חדשים. הדרגה השנייה, דרגת הבינוניים, הייתה מקבילה לכיתות ז'-ח'. רוב התלמידים הגיעו לדרגה זו לאחר שסיימו כיתה ה' יסודית. רק מעט מהתלמידים למדו בבית הספר מתחילתו (המכינה) ועד סופו (גמר כיתה ח'). לכיתה ניתנו 12 עד 15 שעות לימוד בשבוע. זמן נוסף הוקדש לפעילות של חוגים ופעילות חברתית בשעות שלפני הלימודים הסדירים או בסיומם. לא נקבעה מערכת שיעורים מחייבת והיא הותאמה לתנאים המקומיים: הרכב התלמידים ומספרם הבלתי יציב והאפשרות לגיוס מורים מתאימים להוראת המקצועות השונים. בסדרי העבודה ובצורת הארגון שאף בית ספר הזה להידמות ככל האפשר לבית ספר רגיל: הונהגו בו צלצולים לשיעורים ולהפסקות, נוהלו יומני כיתות, נערכו בחינות שליש ובחינות מעבר, ולמסיימי כיתות ח' ניתנו תעודות גמר, שהעידו כי סיימו בית ספר יסודי.

היקפה של הרשת גדל בשל שתי סיבות עיקריות: קבלת "חוק לימוד חובה, תש"ט - 1949" והעלייה הגדולה שלאחר הקמת המדינה. מספר הכיתות והתלמידים גדל מחודש לחודש. בראשית תש"י למדו ברשת 3,287 תלמידים ב- 45 כיתות ובראשית תש"א - 6,000 תלמידים ב- 81 כיתות. ומשנת תש"ב ועד גמר העשור למדו ברשת 11,000 - 12,000 תלמידים.

בי"ד בתמוז תש"ט, 11.7.1949, הונחה על שולחן הכנסת הצעת חוק מטעם הממשלה - "חוק לימוד חובה, תש"ט - 1949", שבאה להנהיג לימוד חובה חינוך ברמת החינוך היסודי. הצעת החוק הגדירה "חינוך יסודי" כלימוד של שמונה שנות לימודים, המיועד לילדים בגיל 6 עד 13 ועד בכלל, אך עוד בעת הכנתו של ניסוח החוק, דרשו חברי כנסת לכלול בו בצורה מפורשת גם את הנערים העובדים ולא להסתפק רק ברמיזה, ואכן, חוק לימוד חובה, כפי שאושר בכנסת 4, ביטא את הדרישה לכלול את הנערים העובדים במסגרת החוק. החוק הגדיר "נער" כאדם באחד הגילים מ- 14 עד 17 ועד בכלל; "מוסד חינוך לנערים עובדים" פירושו - מוסד חינוך לחינוך יסודי ו"לימוד חובה" הוא לימוד הניתן בתשע שנות לימוד ומיועד בדרך כלל לילדים בגילים מ- 5 עד 17 ועד בכלל, מהן שנת לימוד אחת של חינוך בגן ילדים ושמונה שנות לימוד בכיתות א' עד ח' ועד בכלל. סעיף 2 בחוק, "לימוד חובה לילדים ולנערים" קובע בפסקה (א), כי לימוד חובה יקיף כל ילד באחד הגילים מ- 5 עד 13 ועד בכלל וכל נער אשר טרם השלים את החינוך היסודי, ובפסקה [ג] [1] נאמר כי לימוד חובה במוסד חינוך מוכר לנערים עובדים יחול, משנת הלימודים תש"י ואילך, על כל נער אשר טרם השלים את החינוך היסודי. החוק מעניק לנער זכות לחינוך חינוך וזכות לבחור באחד מן הזרמים המוכרים.

הרצון לכלול בתוך מערכת החינוך את כל הנערים חייבי הלימוד לא תמיד עלה יפה. למרות חובת הלימוד ולמרות המאמצים הארגוניים השונים שנעשו כדי להביא את חייבי הלימוד לבתי ספר לנערים עובדים, למדו בהם רק כמחצית ממספר הנערים חייבי הלימוד. הסיבות לכך היו רבות: "מוסדות" קטנים ומפוזרים, תחבורה בלתי מסודרת, מחסור במורים מתאימים, תנאי לימוד קשים, היעדר יציבות בכיתות, עבודת ילדים במשק הבית ועייפותם, היעדר הכרה בחשיבות הלימודים, פיקוח והדרכה מעטים מדי, או - התאמה ארגונית לאוכלוסיית התלמידים (לימודי ערב, לימודי בוקר) וכן תכנית הלימודים שנהגה בהם. כאשר הועברו בתי הספר במדינת ישראל לטיפולו של אגף החינוך נשארו בתי הספר לנערים עובדים בטיפולם ובאחריותם של הגופים שקיימו אותם עד אז. לצורך הפיקוח צורפו בתי ספר לנערים עובדים לזרם העובדים ושיעורי הערב של "בני עקיבא" צורפו ל"זרם המזרחי". באוגוסט 1950 הוקם במשרד החינוך המדור לבתי ספר לנערים עובדים 5 והמוסדות לנערים עובדים הועברו לטיפולו, ומעמדם השווה למעמדם של שאר בתי הספר היסודיים במדינה.

קודם שבתי הספר לנערים עובדים הועברו פורמלית לאגף החינוך באייר תש"י, כבר החלה ה"מחלקה" לדון בסוגייתם. היא אימצה את מרבית מאפייני בית הספר שהיו קיימים בעבר וקבעה כי תכנית הלימודים בבית הספר לנערים עובדים תהיה מותאמת, ככל האפשר, לזו של בית הספר היסודי הרגיל, אף שבשל מיעוט השעות השבועיות הניתנות לתלמידים הלומדים בערב, 15-17 שעות לעומת 32-42 של בית-ספר הרגיל, יהיו שינויים מסוימים בתכנון של המקצועות. בתי הספר יורכבו מארבע כיתות יסוד וכיתת מעבר (מכינה) אחת. במכינה ירוכזו התלמידים, במיוחד ילדי עולים או בני שכונות ופרברי עוני, שאין להם השכלת יסוד של בית ספר עממי, או שהם חסרי ידיעה כלשהי בעברית, בתנ"ך וכו'; כיתה א' מיועדת לבני 14-15, והיא מקבילה לכיתה ה' של בית-ספר יסודי; כיתה ב' מיועדת לבני 15-16 והיא מקבילה לכיתה ו'; כיתה ג' - מיועדת לבני 16-17 והיא מקבילה לכיתה ז'; כיתה ד' מיועדת לבני 17-18, והיא מקבילה לכיתה ח'. תלמידי המכינה ילמדו 15 שעות בשבוע, שירוכזו במקצועות העבריים וחשבון. תלמידי כיתות א'-ב' ילמדו 15 ש"ש ותלמידי כיתות ג'-ד' ילמדו 17 ש"ש. המקצועות שילמדו יהיו: עברית, תנ"ך ואגדה, חשבון, גיאוגרפיה וידע הארץ, טבע, זמרה, יסודות ידיעת החברה (בזרמים הכללי ועובדים), ציונות ותנועת העבודה (זרם עובדים), תולדות היישוב ואזרחות (בזרם הכללי), היסטוריה, אנגלית, תלמוד ודינים (בזרמים הדתיים). המחלקה גם החליטה למנות ועדות, שיעבדו תכניות לימודים מפורטות למקצועות אלה.

עד מהרה נשתנתה מערכת השיעורים מזו שאושרה קודם לכן בעיקר בשל השינוי שחל באוכלוסיית התלמידים: בשינוי מן העבר שבו מרבית הלומדים היו נערים עובדים שלא ניתנה להם אפשרות ללימוד לימודים סדירים, נקלטו בבתי ספר לנערים עובדים תלמידים בני עניים, שלא ביקרו מעולם בבית ספר או שעזבו אותו בגיל רך וכן תלמידים שבית הספר הרגיל פלט אותם ותלמידים עולים חדשים. "בכל שלושת הסוגים, חלק הארי שבהם, כדי 80%, שייכים לאותה שכבה ביישוב, הנבדלת ממנו לא רק מבחינת מעמדה הסוציאלי הדל אלא גם הבדל גדול בהשתייכותם החברתית והכלכלית" 8, תלמידים שהתקשו בלימודים העיוניים וכן בשל החלטות המשרד

לכלול בתוך מערכת הלימודים, נוסף על הלימודים העיוניים גם השתלמות מקצועית ולימודי מלאכה. בשל אילוצים אלה, כללה מערכת השעות ארבעה מקצועות עיוניים: עברית ומולדת, תנ"ך ותורה שבעל-פה, חשבון, היסטוריה וגיאוגרפיה, במקום כעשרה מקצועות במערכת השעות הקודמת. יתר שעות הלימוד הוקדשו ללימודים המקצועיים⁹.

ההכנות לכתיבת תכנית לימודים לא התקדמו הרבה. "המחלקה" התלבטה בשתי שאלות: (א) תכניות הלימודים הכלליות לבתי הספר היסודיים הרגילים נמצאו בשלבי הכנה שונים. האם לא עדיף להמתין בעיבוד תכניות ייחודיות לבתי הספר לנערים עובדים עד לאחר גמר עיבוד של תכניות הלימודים הכלליות לבתי ספר היסודיים הרגילים? (ב) האם לא ראוי לקבוע מערכת שעות אחת, כללית ומאוחדת, לבתי ספר לנערים עובדים מכל הזרמים, כשם שהדבר נעשה עם תכניות הלימודים הכלליות, ולא להפעיל שתי מערכות לימוד נפרדות, האחת לבתי ספר של הזרם הכללי וזרם העובדים והשנייה - לשני הזרמים הדתיים¹⁰.

למרות הקשיים, הסתעפה רשת בתי הספר לנערים עובדים ונוספו מורים רבים שגויסו מתוך המורים שלימדו בבוקר. המורים האלה לא ידעו מהו בית ספר לנערים עובדים ומהי דרך עבודתו. היה ברור לפיקוח כי מורים אלה יתקשו להורות בבתי ספר ערב מבלי שיידעו מהן מטרותיו ומהם דפוסי ההוראה בו, אם לא יקבלו תכנית לימודים שלפיה יעבדו.

כדי להתגבר על החסר הזה, קיביץ המפקח אברהם כהן בראשית שנת הלימודים תשי"ג את ההצעות לתכניות הלימודים במקצועות השונים, שהוכנו בעבר על ידי צוותים של מורים מנוסים, שעבדו בבתי ספר לנערים עובדים של זרם העובדים, ושלה אותן במרוכז אל בתי הספר¹¹.

במבוא לקובץ תכניות הלימודים הסביר המפמ"ר את מהותו של בית הספר לנערים עובדים ואת ארגונו: זהו בית ספר יסודי לנערים ולנערות, שלא קיבלו חינוך יסודי או שלא השלימוהו, לפי החוק, והם עובדים ביום. מטעם זה מתקיימים הלימודים בשעות אחר-צהריים או הערב, חמישה ימים בשבוע, שלושה שיעורים בכל ערב, ס"ה 15 ש"ש. מבנה זה של ארגון הלימודים מטיל עומס רב על הנער/ה הבא/ה ללמוד לאחר יום עבודה. בית הספר לנערים עובדים נועד לגילאי 14-17 המרוכזים בכיתות א'-ד', המקבילות לכיתות ה'-ח' בבית ספר יסודי. מבנה זה מיוסד על ההנחה, כי רוב הנערים הפונים לבית ספר זה למדו קצת בילדותם. מיון התלמידים לכיתות נעשה לפי רמת ידיעותיהם ולא על-פי עקרון הגיל. תלמידים, שמעולם לא ביקרו בבית ספר או שלמדו רק שתיים-שלוש שנים בבית ספר או בחדר ושכחו את מרבית תלמודם, ירוכזו בכיתות מכינה או בכיתות מקדמות, שיקדמו את הנער/ה לכיתה המתאימה לו מבחינה גילית.

**לוח ו': הצעת תכנית לבתי הספר לנערים עובדים
בזרם הכללי ובזרם העובדים, תשי"ב, תנ"ך**

90 סעות בסנה.	כתה ב' (מקבילה ל-ו' יסודית) - 3 סעות בסבוע -
(ס"ה 9 פרקים)	מלכים א' - ז', ח', ה', י"ב, י"ז, י"ח, י"ט, כ"א, כ"ב, (ס"ה 9 פרקים)
(ס"ה 8 פרקים)	מלכים ב' - ב', ד', ה', ו', ח', י"ח, י"ט, כ"א
(ס"ה 15 פרקים)	ירמיהו - א', ד', ה', ז'-1, 7-15, 15-31, ז', ח', ט', 1-23, י"ו-1, 25-1, ס"ו 17-21, י"ח, כ"י, כ"ב, כ"ד, כ"ו, כ"ח, ל"א 1-36
(ס"ה 4 פרקים)	תהלים - ס"ו, קי"ו, קכ"ו, קל"ז.
(ס"ה 6 פרקים)	עזרא - א', נ', ד', ז'-1, ט', י', 19-1
(ס"ה 8 פרקים)	נחמיהו - א', ב', ג', 38-33, ד', ה', ו', ח', י"ו.
ס"ה 49 פרקים	כתה ג' (מקבילה ל-ז' יסודית) - 3 סעות בסבוע -
90 סעות בסנה	עסוס - כל הספר
(ס"ה 9 פרקים)	יחזקאל - ל"ג, ל"ד, ל"ז
(ס"ה 3 פרקים)	סיכה - ג'ן, ד', ו'
(ס"ה 3 פרקים)	תהלים - א', ו', י', כ"ז, כ"ט, פ"ב, קי"ג, קכ"ב, קכ"ח (ס"ה 2 פרקים)
(ס"ה 2 פרקים)	תורה - חזרה על החלק הספורי שבתורה
(ס"ה 15 סעות בערך)	מסלי - לפי נושאים: "חכב וכסיל", "עזל וחרוץ", "עשיר ורש"; "בין אדם לחברו".
(בערך 4 פרקים)	
ס"ה 48 פרקים	כתה ד' (מקבילה ל-ז' יסודית) - 3 סעות בסבוע - 80 סעות בסנה
ס"ה 21 פרקים	ישעיהו - א', ב', ה', ד', י"א; י"ד, י"ט, כ"א, כ"ב, ט', ס"א, ס"ב, ס"ג, ס"ד, ס"ה, ס"ט, נ"ד, נ"ה, נ"ח, ס"ב
(ס"ה 3 פרקים)	איוב - א', ב', ט"ב
(ס"ה 1 פרקים)	תורה החלק החוקתי והספרי:
(ס"ה 4 פרקים)	בראשית - ס"ט
(ס"ה 2 פרקים)	שמות - ס"ו, כ"א, כ"ב, כ"ג
(ס"ה 9 פרקים)	ויקרא - י"ט, כ"ו
(ס"ה 9 פרקים)	לברים - ס"ו, ס"ז, כ', כ"ב, כ"ג, כ"ד, ל"ג, ל"ד
ס"ה 40 פרקים	

תכנית הלימודים בבית ספר לנערים עובדים כוללת שלושה מרכיבים: (א) מקצועות הלימוד: עברית ומולדת, תנ"ך ותורה שבעל-פה, חשבון, היסטוריה וגיאוגרפיה, שיעורי מקצוע או מלאכה; (ב) לימודים נוספים; (ג) פעילות חינוכית-חברתית, שמטרתה: "לעצב דמותם של נערים אלה, להקנות להם גישה נכונה לעבודה, לחברה ולבית ההורים ולפתח את הכרתם הלאומית והחברתית, לנטוע בהם את ערכי תנועת העבודה ולהדריכם בנתיבי ההגשמה החלוצית"13. מבנה זה של בית הספר ותכניתו אושרו בחזר מנכ"ל מיוחד14.

לאחר שתכניות הלימודים הגיעו לבתי הספר, הכין המדור סידרת מבחנים והפיץ גם אותם כדי שיסייעו למורים למיין את תלמידיהם לשלוש רמות לימוד. "בפתרון בעיה זו", קבעה מנהלת המדור, "תלויה מאוד התאמת תכנית הלימודים לכל כיתה וכיתה"15.

בסוף שנת תשי"ג פורסמו כללים לסיום שנת הלימודים בבתי ספר לנערים עובדים: כיתה מסיימת היא כיתה, שהגיעה לפחות בשלושת המקצועות העיקריים לדרגת כיתה ח' של בית ספר יסודי; יש לקיים בכל בתי הספר בחינות מעבר ובחינות גמר ולחלק תעודות מעבר לתלמידים העולים מכיתה לכיתה ותעודות סיום למסיימים את בית הספר16.

ערב הנהגת החינוך הממלכתי בראשית תשי"ד נאלץ משרד החינוך והתרבות לבצע קיצוץ בתקני הלימודים בכל מוסדות החינוך. בבתי ספר לנערים עובדים קוצץ התקן בכשליש: מ-15 ש"ש ל-10-9 ש"ש. בעקבות הקיצוץ נקבעה מערכת השיעורים לבית הספר לנערים עובדים, כדלהלן: במכינה - 10-9 ש"ש הוראה כוללת במקצועות עברית וחשבון; בכיתות א'-ד' - 4 ש"ש עברית, תנ"ך ותורה שבעל-פה; 3 ש"ש חשבון והנדסה; 2-3 ש"ש: מולדת, גיאוגרפיה, טבע, אזרחות, היסטוריה. בסך הכול: 10-9 ש"ש17. ההפחתה בתקן ההוראה העלתה בכל חריפותה את שאלת התאמת תכנית הלימודים לתקן המקוצץ. המפקחים התריעו כי "עד כה טרם נקבעה כל תכנית לבתי הספר לנערים עובדים ממלכתיים או ממלכתיים דתיים. כמו כן לא ניתנו כל הוראות בדבר חומר הלימודים שיש ללמד בכיתות בהתאם לקיצוץ בשעות הלימודים... דבר זה אינו סובל דיחוי"18. המורים והמנהלים, טענו המפקחים, תובעים בצדק תכנית. "הדבר חשוב ביותר לגבי המורים החדשים, אשר קלטנו משורות בית הספר היסודי ושמפעלנו חדש להם"19. ואכן, לאחר דיונים בפיקוח המרכזי "הוסכם למנות ועדה לעיבוד הצעה של תכנית לימודים בבית הספר לנערים עובדים, לפי מכסת השעות שנקבעה באחרונה לבתי ספר אלה", כלומר, 10-9 שעות שבועיות לכיתה20.

על ועדת התכנית שנתמנתה הוטל להכין תכנית שתוכל, מחד גיסא, להתבצע במסגרת שעות התקן המאושרות ומאידך גיסא, שיהיה בה "מפנה" של תוכן ומתודה, לעומת התכנית שהופצה בשעתו לבתי ספר לנערים עובדים. לוועדה מונו 6 חברים, בראשותו של ד"ר נח נדרי. הוועדה התפצלה לשש ועדות משנה, כשכל אחת מהן הייתה אמורה להכין הצעת תכנית במקצוע או בתחום מסוים: ועדת משנה אחת התמקדה בכיתות המכינות וחמש ועדות התמקדו במקצועות: תנ"ך, עברית, חשבון, אזרחות ותורה שבעל-פה. בראש כל ועדת משנה עמד אחד מחברי ועדת התכנית וצורפו אליו אחדים מחברי הוועדה המרכזית לתכניות לימודים ומספר מורים בעלי ניסיון²². ועדות המשנה היו צריכות להביא את הצעות התכנית לדיון ולאישור בוועדת התכנית המרכזית.

ועדת התכנית החלה לפעול בכ"א בשבט תשי"ד, 25.1.1954, ועבודתה נמשכה זמן רב. חברי הוועדה, שרובם כיהנו כמפקחים במשרד החינוך, תבעו לשחררם מן העבודה השוטפת ליומיים בשבוע על מנת שיוכלו להקדישם להכנת התכנית. שר החינוך והתרבות הסכים לשחררם ליום אחד בשבוע בלבד, אך, בינתיים, נשתתה הכנת התכנית. גם הדיונים בתוך הוועדה התמשכו מאוד. המפקחים האיצו בפיקוח המרכזי: שנת הלימודים תשי"ד מגיעה לסיומה ואין עדיין תכנית. אם אי-אפשר להכין תכנית קבועה, הציעו, יש לאשר בינתיים הפעלתה של תכנית זמנית, שהוכנה בשעתו על ידי זרם העובדים ושנשלחה באב תשי"ב לבתי הספר. "גורמים שונים, ולדאבוני גם מורים... מסיקים מעובדה זו (שאין תכנית לימודים) מסקנות לא נכונות בדבר יציבותו וערכו של מפעל חינוכי זה או מסגרתו המחייבת... ואם כי לא נעלם ממני, שגם כאשר קיימת תכנית לימודים עדיין אין זה משמש ערובה כי אכן היא מבוצעת למעשה. אף-על-פי-כן משמשת תכנית לימודים מעין תעודת זהות (הדגשה במקור) למפעל ויש בה כדי ליצור את המסגרת המחייבת והמדרבנת לעבודה הלימודית"²³.

הפיקוח המרכזי דן בבעיות החריפות של בתי ספר לנערים עובדים ובשאלת התכנית הרצויה להם וקבע כי אי-אפשר לדון על מפנה בתכניות הלימודים לאור המגבלות של מסגרת השעות המאושרות, איכות המורים ותנאי הדיור של המוסדות. הקיצוץ בתקנים גרם לאי-רציפות בימי הלימוד השבועיים, שניתקו את התלמידים מלימודיהם. הנזק נראה בעליל: הביקור הסדיר לא שופר למרות הפעולות שנקטו בעניין זה וחל שינוי בהרכב התלמידים: בבית הספר למדו "לא תלמידים עוזבים", אלא תלמידים רגילים מבין ילדי העולים, המוכשרים לקלוט את הלימודים בדרך נורמלית ואין לשלול מהם לימוד של כמה מקצועות. בשל טעמים אלה לא הסכים הפיקוח המרכזי להפעיל תכנית לימודים זמנית ודרש תכנית קבועה. הוא גם קבע כי עד ראש חודש תמוז תשי"ד יסתיים שלב איסוף החומר לתכנית החדשה. החומר שייאסף, ייבדק ויימסר לשכפול. במקביל, הוועדות ימשיכו להכין את ההוראות המתודיות, ייקבעו את ההישגים הנדרשים וידונו בצורתה הסופית של התכנית²⁴.

ריכוז החומר לתכנית והכנתו לשכפול, כפי שדרש הפיקוח המרכזי, לא נסתיימו במועד שנקבע. אברהם ארנון, ראש המפקחים, דרש מיו"ר ועדת התכנית, להחיש את העבודה וזה מצידו האיץ בחבריו לוועדה לפעול במהירות. למרות כל הדרישות האלה - נתמשך הטיפול. משחלה שנת הלימודים תש"ו ללא תכנית לימודים חדשה, פנו שוב המפקחים אל הפיקוח המרכזי: "אנו עומדים כבר בתוך השנה השנייה להגשמת החינוך הממלכתי בבתי הספר לנערים עובדים ועדיין לא נמסרה למורים ולמנהלים תכנית לימודים רשמית ואף לא הצעת תכנית". גם פנייה זו לא הועילה. הצעת התכנית "התגלגלה" במשרד לאיטה. רק בתשרי תש"ו, ספטמבר 1954, הועברה טיוטת התכנית לאישורו של הפיקוח המרכזי ואל אגף החינוך הדתי. הפיקוח המרכזי דן בה ואישר את הפעלתה לניסיון לשנה, אך ביקש קודם להפעלה לקבל חוות דעת נוספת של אישים שונים. הצעת התכנית הגיעה גם לשולחנו של השר דינור, שהעיר הערות מקיפות לכל המקצועות שבתכנית²⁵. הערות השר וגם הערות אחרות שנאספו שולבו בתכנית המקורית, וכל החומר נמסר לעריכה. גם שלב זה התנהל באיטיות רבה.

רק בחשוון תש"ז הועברה התכנית לאישורו של המנכ"ל ד"ר אבידור, בצירוף מזכר שבו נאמר כי "הריני מעביר לעיוןך ולאישורך את טופס כתב-היד המלא של הצעת תכנית הלימודים לבתי הספר לנערים עובדים, ממלכתיים וממלכתיים דתיים... שר החינוך פרופ' בן-ציון דינור עבר אף הוא על החומר, ערך את המבוא וחתם עליו... הצעת תכנית זו תשוכפל בשבוע הבא... ותשמש יסוד לחיבור תכנית קבועה תוך השנתיים הקרובות"²⁶. בסיוון תש"ז, מאי 1956, שנתיים וחצי לאחר מינוי הוועדה, הופצה ברבים "תכנית לימודים לבתי הספר לנערים עובדים"²⁷.

בהקדמה לתכנית תש"ז, הוסברו קשיי הכנתה של תכנית הלימודים לבית הספר לנערים עובדים: "תכנית הלימודים לכיתות הגבוהות בבית הספר היסודי, שפרסם משרד החינוך והתרבות בשנה שעברה, נתבססה על תכניות לימוד שקדמו לה, על פרי ניסיון עבודה פדגוגית של בית הספר העברי בארץ במשך כשני דורות ועל פרי הניסיון והחידושים החינוכיים בארצות תבל השונות. תכנית הלימודים המוגשת בזה לציבור המורים והמנהלים בבית הספר לנערים עובדים היא ראשונה (הדגשה במקור) במינה, כי קדם לה ניסיון חלקי של זרם העובדים בשנת תשי"ג ואין היא יכולה לשאוב מניסיונות דומים בחוץ לארץ ואף לא להסתמך על ניסיון רב ועשיר בארץ. תכנית זו היא בבחינת תכנית לניסיון גם באשר בית הספר לנערים עובדים עוד לא הגיע בשלבי התפתחותו לעיצוב דמותו היסודית. ההרכב הרב-גוני של התלמידים בבית הספר לנערים עובדים, השוני המגוון ברמת ידיעותיהם, התפתחותם וכושר תפיסתם; ההבדלים הרבים בעברם, בחייהם ובבתי הוריהם... מחייבים עוד מחשבה וניסיון"²⁸.

הקושי שבית ספר לנערים עובדים העמיד למוריו ולמנהליו נבע משלוש סתירות יסוד: (א) בין הרכב התלמידים לפי גילם וניסיונם לבין תוכן הלימודים האלמנטריים שבית הספר צריך להקנות להם; (ב) בין הזמן המוגבל שהוקצה להוראה לבין שיטות הלימוד שיש לנקוט בבית-ספר זה; (ג) בין היציבות והקביעות בתכנית הלימודים, שבית הספר חייב לשקוד עליה, לבין הגמישות ואי-היציבות של המורים המלמדים בו וגם של התלמידים הלומדים בו. למרות סתירות אלה "תכנית הלימודים של בית הספר לנערים עובדים היא תכנית לימודים של בית ספר יסודי..."²⁹.

תכנית הלימודים החדשה הזמנית סרטטה "קווים" לפעולות בתי ספר לנערים עובדים: לבית הספר באים נערות ונערים, שרובם עובדים ביום ורמת ידיעותיהם שונה ללא כל התאמה לגילם, ושברוב המקרים היא למטה מהנדרש בגילם. מיון התלמידים לכיתות נעשה, אפוא, לפי רמת ידיעותיהם ולא בהתאם לגילם. כדי לשבץ כל תלמיד בכיתה התואמת את רמת ידיעותיו, נקבעה מסגרת הלימודים לפי שש דרגות, ולדרגות אלה מכוונת התכנית. הדרגות הן: שתי מכינות וארבע כיתות. מכינה א', שנועדה לתחילים שלא ביקרו מעולם בבית ספר או שלמדו בו שנה-שנתיים ושכחו את מרבית לימודם; מכינה ב', שנועדה למתקדמים, שרמת ידיעותיהם היא בין רמת הידיעות של כיתה ג' לבין רמת הידיעות של כיתה ד'; 4 כיתות יסוד א', ב', ג', ד', המקבילות ברמת הידיעות לכיתות ה', ו', ז', ח' בבית ספר יסודי רגיל.

תכנית הלימודים הקצתה: 10 ש"ש למכינה א'; 12 ש"ש למכינה ב'; 12 ש"ש לכל אחת מכיתות א'-ד'. בשל מיעוט השעות רוכזו הלימודים בארבעה מקצועות יסוד: תנ"ך ותורה שבעל-פה, עברית, חשבון ואזרחות, שנכללו בו גם פרקים במולדת, טבע, היסטוריה, גיאוגרפיה וכן דינים ותפילה. בכיתה ד' נלמדת ההיסטוריה כמקצוע נפרד. בבתי ספר ממלכתיים דתיים וכן בבתי ספר הרוצים בכך נלמדים גם תורה שבעל-פה, דינים ותפילה. לימודי מלאכה והשתלמות מקצועית, עיונית ומעשית, וכן לימודי אמנויות וחוגים שונים, כגון: אנגלית, ספורט, זמרה, מחול וכו', שאינם נכללים בתכנית הלימודים - ניתנים בשיעורים נוספים, בהתאם לתקן ולנסיבות המיוחדות של כל מוסד.

לוח ז': תכנית הלימודים לבתי-הספר לנערים עובדים, תנ"ך, תשט"ז

ח ו ר ם	חומר הלימודים	ח י ש ג י ם
הסורה ישלים סכתינה עניינים אח מוכנס של הפרקים שסדלנים עליהם כפירה שדבר זה דרוש להבנת החוכן.	פרכים א' פרק א': הסלחה על כסא דוד. פרקים נ,ח,ה,י: ספלה שלמה בתפארתה; כיסויים: "נס לי נס לך לא יהיה - גזרנו"; "מדן וער באר-שבע"; "איש תחת נסנו וחתה חנתו".	יריעה לספר אח חוכן הפרקים ולציון אח הדטריות הפועלות והבנה בעניינים הבאים: בית המקדש כחיי העם, ערכו ותפקידו.
החלפידים יקראו בבית במידה האפשר את הפרקים, שסדלנים עליהם כביחה.	פרק יא': ספלה שלמה בירידה, נשים נכריות, אויבי פנים ואויבי חוז. פרק יב': חקרה.	ספלה שלמה בתפארתה. הכמה שלמה. ספעלי-בנין וקטרי מסחר. חלוקת אדמיניסטרטיבית וספים.
כביחה זו יערך הסורה פיתוח על חולדות-ישראל ועמי-חקרים על יסוד החומר שנלמד בתנ"ך בשנים הקודמות ובשנה הזאת.	כיסויים: "לאהליך ישראל"; "קסני ענה ספתני אבי".	המלוכה כישראל וביהודה וחיחסים בין שתי המלוכות יבנייתן לבין עמי קדם.
על הסורה להביא לפני החלפידים יריעה כלליות על חקמים והספלות בימי קדם מסביב לארץ ישראל, ביחוד על מצרים, אשור ובלל (מה שנחילו עמים אלה לעמים-אחרים ולדרורה הבאים).	כיסויים: "ואין קול ואין עונה"; "האחה זה עוכר ישראל"; "הרצחה וגם ירשת"; "אחה האים".	השינויים שבביאה המלוכה כחיי העם והארץ.
חלק סזמן-חלימודים יוקדש לעבודה עצמה של החלפידים בתורכם הסורה, כדי לחנכם ולהכשירם ללימוד עצמה.	פרק כ"ב: סלחה ישראל בארם ובסואב.	התגלותו של אליהו כסליח ח', וכבעל-סופה. הנביא מחרף אח נפשו כחוכיהו אח הסלך כעוכר ישראל. כהתבודדו כסדרו הוא סופס קול ח' - "לא כרוח ח'... לא כרעס ח'... לא כאס ח'...".
יש להפחפש במפה ארץ-ישראל בחקופה התנ"ך.	כיסויים: "כאן אשר אין לחם רועה".	התגלותו של אליהו כסליח ח', וכבעל-סופה. הנביא מחרף אח נפשו כחוכיהו אח הסלך כעוכר ישראל. כהתבודדו כסדרו הוא סופס קול ח' - "לא כרוח ח'... לא כרעס ח'... לא כאס ח'...".
	פרכים ב' פרקים כ,ד,ט: אליסע ופעולותיו; בית יהוא.	חיחסים בין ישראל לבין מצרים, אשור ובלל והסיבות לחורבן מלכויות ישראל והודרה.
	כיסויים: "בהוך עמי אנכי יוסנח"; "היום לא חודש ולא שנח".	
	פרקים יח, יט, כב: ספלה יהודה נאבקה על קיומה לאחר ספלה סומרון; האשורים כשערי ירוסלים; הסלך חזקיהו.	
	כיסויים: "ספענה הקנה הרצוף".	
	פרק כ"ד: יהודה בין מצרים לבלל.	
	פרק כ"ה: חורבן יהודה.	
	ספר עסוס פרקים א (1-2) - כ. נבואה על חקמים חנוחנים כאכזריות כסלחהו שבין עם לעם ועונסם, ונבואה על יהודה סמוסס אח לורה ח' וחוקיו, ועל ישראל חססים סספס, עוסקים רלים וסחללים אח סם ח', ועונסם.	יריעה העניינים כפרקי הנבואה וחקרה ערכים סונים, כגון: ח' הוא אלהי כל חקמים; אהבה כבריות היא חוכה לא רק בין ארס לרעהו, אלא גם בין עם לעם; חקמים, חספירים כרית כחסיס סנינם לבין עמים אחרים ופחנתים כאכזריות כלפיהם
פירוט החיפנים והחומר כס' עסוס לפי חפרקים יססס רונסס למורה כפירוט העניינים של ספרי הנביאים האחרים.		

התכנית הציעה למורה "לזכור כי שומה עליו לשקוד על שילובם של המקצועות בנושאים לימודיים ועל הפעלת התלמידים בכל שיעור בניצול ידיעותיהם, שרכשו במקצוע קרוב לאותו מקצוע שלומדים באותו שיעור וכי צריך ללמד את התלמידים, השכם ולמד, להשתמש בידיעות שרכשו לצרכי חיים ותרבות, לשוב ולחזור אליהן עד שיהיו מהכרתם ומכל מהותם הרוחנית וגם להכניס למחזורם הרוחני הכללי את ידיעותיהם וניסיונם מחיי המעשה ולנצל אותם גם בלימודם". כן צריך המורה לזכור כי "נוסף על המטרה הלימודית יש לו לבית ספר לנערים עובדים גם מטרה חינוכית יסודית: לעצב את דמותם של נערים אלה, להקנות להם גישה נכונה למטרות, שנקבעו בסעיף ב' של 'חוק החינוך הממלכתי". להשגת יעד זה "יש להפוך את ציבור התלמידים בבית הספר לחברת לומדים מאורגנת, פעילה, הנושאת באחריות של פעולות שונות במוסד: מסיבות, כינוסים, תפילה בציבור, טיולים, מקהלה, חוגים למחול, ספרייה, עיתון בית ספר וכיוצא בזה. כל הפעולות האלה מן הראוי שתאורגנה ותבוצענה על ידי חברת התלמידים להשלמת העבודה הלימודית והחינוכית של בית הספר".

תגובות הציבור (מורים, קטעי עיתונות ועוד) לתכנית היו שונות. היו שטענו כי היא דלה מדי והיו שטענו שהיא גדושה מדי. הראשונים נאחזו במבוא כי "מובן מאליו שאין תכנית זו אלא תכנית מינימום, שחובה ללמדה על כל פרטיה". מהמילה "אלא" הובן, כי התכנית היא תכנית מינימום. משנתגלתה הטעות פרסם המנכ"ל תיקון כי "אין תכנית זו המובאת כאן תכנית מינימום שחובה ללמדה על כל פרטיה"30. דובר המשרד הסביר למי שטען לגודש כי התכנית קובעת במפורש, כי "המורים ישתמשו בה בהתאם לתנאים המיוחדים בכיתותיהם". "חומר הלימודים כאן הוא כדי 40% ולעתים 50% ביחס לתכנית בתי הספר היסודיים, והרי אין לשכוח שישנם בתי ספר לנערים עובדים, המהווים מעין בית ספר יסודי שלם ולא מעטים המקומות אשר מסיימי מוסדות אלה הגיעו לרמת בוגרי בתי הספר היסודיים"31.

בסמוך לפרסום הצעת תכנית הלימודים לבתי ספר לנערים עובדים הוכנה ופורסמה חוברת תדריכים לביצוע נושאים שונים: המדינה ומוסדותיה, יום העצמאות, חקלאות והתיישבות, וכן נספחים, שכללו פרקי ספרות לכיתה, רשימת ספרי קריאה, ספרים ומאמרים מעולם העבודה והמדע, נושאים לחיבורים, קיצורים וראשי תיבות, סימני חשבון, נושאי בחירה ועוד וכן פירוט ההישגים שיש להשיגם32. היא נועדה לסייע בידי מורים מתחילים או בידי מורים שאינם מכירים דיים את מסגרת הלימוד של בתי ספר לנערים עובדים, וכאלה היו רבים.

נושא נוסף שהעסיק את הפיקוח היה המחסור בספרי לימוד מתאימים. כדי לענות על מטרות ההוראה שנערים ונערות בבתי הספר אלה היו אמורים להגיע, בסוף הכיתה המסיימת, לרמת בוגר בית ספר יסודי, נבחרו להם ספרי לימוד ופרקי לימוד ברמה גבוהה. מאוחר יותר, כשחלו שינויים במאפייני התלמידים, הועמדו המורים בפני דילמה: התלמידים היו בגיל מתבגר ובעלי ניסיון חיים, ואילו ספרי הלימוד התאימו לילדים חסרי ניסיון חיים שבגיל בית ספר יסודי. בליט ברירה, נבחר להוראה חומר לימודים שהיה מיועד לגילאי 7-13, שגרמו לשעמום של הנערים במקום ליצור מתח והתעוררות. קשה שבעתיים למורה לייצור חוויה והתעניינות מחומר המיועד לילדים"33. הפיקוח בחר, אפוא, מתוך המצאי את המתאים ביותר בעיקר מתוך ספרים שנלמדו בעבר בבתי ספר של זרם העובדים, ושעליהם נוספו ספרים מיוחדים לבתי ספר ממלכתיים דתיים. "אנו מעדיפים ספר זה", השיב המפמ"ר לשואלו, "על האלפונים הרגילים לילדים בגיל שש"34.

משרד החינוך והתרבות הכיר בצורך בספרי לימוד מיוחדים לנערים עובדים, והמזכירות הפדגוגית הטילה משימה זו על מחברים אחדים, אך בשל קשיי תקציב לא הסתיימה הכתיבה. הפיקוח דרש ועדה מיוחדת, שתטפל בחיבור ספרי לימוד מיוחדים וגם תעניין ותעודד מחברים, סופרים ומו"לים להכין מערכת ספרי לימוד במקצועות השונים, "ערוכים על פי שיטה אשר תקלע למציאות ולמטרות של בתי הספר לנערים עובדים"35 אך גם כאן יצאו לאור רק שתי מקראות, שבהן נעשה ניסיון להתאים את חומר הלימוד, המושגים, האוצר הלשוני והתכנים ליכולתם ולתחומי התעניינותם של הנערים. המטרות החינוכיות שהציגו מחברי ספרים אלה היו: "לטפח את אישיותו של התלמיד על ידי הקניית ערכי תרבות ואמנות, העשרת הרגש ופיתוח המחשבה, בקיצור, לעצב את דמותו של החניך ברוח האידיאלים הלאומיים והאנושיים"36 ורוכזו בהן "יצירות מעולות מן הספרות העברית והכללית, יצירות בעלות ערך ספרותי ואמנותי, שיש בהן כדי לטפח את החוש האסתטי ואת כושר ההתרשמות מיצירות הספרות והאמנות והבנתן ולעורר את כושר ההבעה וההערכה"37. מבחר אחר כלל פרקי ספרות, המשקפים את הכיסופים לגאולה, הדריכות להגשמת החזון והמאמצים להקמת ההתיישבות העובדת, פרקים בתולדות הציונות - להקניית ראשית דעת במסכת הציונות, פרקי ההסתדרות המגלים דרכי תנועת העבודה וכדומה"38. ספרי לימוד אלה לא הספיקו לתלמידים בלימודיהם וגם לא תמיד התאימו לצורכיהם. למילוי החסר נעשה שימוש בספרים שנכתבו עבור בתי ספר להנכים של משרד העבודה וכן ספרים שהוכנו בעליית הנוער. מאוחר יותר, כאשר הופיעה ב"תכנית תש"ך"39 רשימת ספרים המתאימים לתכנית זו, היא עדיין הייתה זהה, בעיקרה, לרשימת ספרי לימוד של בתי ספר יסודיים רגילים.

בכל אחת משנות הלימודים תש"ז-תשי"ז השלימו את הלימודים בבית הספר לנערים עובדים כ-1,300 תלמידים וקיבלו תעודות גמר, שהיו אמורות להיות שוות-ערך לתעודות גמר של בית ספר יסודי רגיל. בשנת הלימודים תשי"ח גדל מספרם, וכ-2,000 בוגרים אמורים היו לקבל תעודות אלה. משרד החינוך והתרבות לא ידע מה הם ההישגים הלימודיים של הבוגרים האלה. בתשי"ז, כשנכנס מרדכי לוין לתפקידו כמפמ"ר על בתי הספר לנערים עובדים, הוא ביקש לדעת "מה התוצאות. כיתות לנערים עובדים קיימות כך וכך שנים... נראה מה הם השיגו, מה הם לוקחים איתם כשהם יוצאים מבית הספר"40 להשגת מידע זה ערך הפיקוח על בתי ספר לנערים עובדים, בשלהי תשי"ח, מבחן גמר, שהקיף את מחצית (כ-1085) בוגרי בתי הספר בשנה זו. השאלון חובר על ידי ועדת

מומחים על בסיס תכנית הלימודים המפורטת ב"תכנית תשט"ז". בשאלון היו 50 שאלות: 15 שאלות בחשבון, 15 שאלות בתנ"ך, 20 שאלות במולדת, גיאוגרפיה ותודעה יהודית. לבדיקת ידיעות התלמידים בכתב, בכתב, בתחביר, בדקדוק קל ובתוכן - כלל המבחן גם נושא לחיבור. סך הכול של הנקודות שתלמיד יכול היה להשיג במבחן היה 100.41.

תוצאות המבחן הדהימו את מרכזי לויין ואת עמיתיו. להלכה הקבילו 4 הכיתות של בית הספר לנערים עובדים לכיתות ה'-ח' של בית ספר היסודי, הנחה ששימשה את מחברי "תכנית תשט"ז". הישגי התלמידים העמידו בספק הנחה זו. שני שלישים מן הבוגרים קיבלו בעברית פחות מ-50 נקודות מתוך 100; שלישי מן הנבחנים קיבלו 50-70 נקודות ורק 4.4% מהבוגרים קיבלו 75 נקודות ומעלה. רבע מן התלמידים בחשבון לא הגיעו ל-50 נקודות; מחציתם קיבלו 50-70 נקודות ורק רבע קיבלו למעלה מ-75 נקודות. במולדת ובתנ"ך הושגו תוצאות טובות יותר: כשליש מן התלמידים קיבלו 50-75 נקודות וכמחציתם למעלה מ-75 נקודות. בשקלול של כל המבחנים נמצא כי 17.5% מהנבחנים קיבלו 75 נקודות ומעלה; 60.4% מהנבחנים קיבלו 50-75 נקודות ו-22.1% קיבלו פחות מ-50 נקודות. כ-15% מהנכשלים (פחות מ-50 נקודות) למדו בערב בבית ספר יסודי רגיל 4-8 שנות לימוד. משמעות נתונים אלה הייתה ברורה: התלמידים נכשלו בהשגת המטרה של בית ספר לנערים עובדים ואין הם משיגים את ההישגים הנדרשים מתלמידי כיתות ה'-ח' של החינוך היסודי.

בדיונים על נתוני המבחנים התברר, כי "ההישגים הללו מוכיחים כי במערכת ההוראה בבתי הספר לנערים עובדים קיים ליקוי יסודי הטעון תיקון מיד"י 43 והוא נעוץ בתכנית הלימודים הזוהי כמעט בכול לתכנית הלימודים של בית ספר יסודי רגיל, בעוד ששעות ההוראה הניתנות לנערים עובדים במקצועות זהים הם בשיעור של כ-60% מהשעות הניתנות לתלמידי בית ספר יסודי רגיל. והנה, למרות ההקצאה המצומצמת של מספר השעות הניתנות למקצוע זה או אחר, רוצים לדחוס בתלמיד בית הספר לנערים עובדים, הלומדים בשעות ערב, את כל החומר הנלמד בבית ספר יסודי רגיל, בשעות הבוקר, במספר גדול יותר של שעות וגם דורשים ממנו את ההספק וההישגים הנדרשים מתלמיד הלומד בבית ספר רגיל. נכון הוא, כי בשעתו רצו לסייע לנערים שלא עברו את השלבים הפורמליים לסיים את בית ספר היסודי. רצון זה כיוון את מחברי תכנית הלימודים וגם את עבודת המורים, אך בתנאים אלה לא ייפלא, שהמורים אינם יודעים כיצד להתמודד עם הדילמות האלה. בכך נעוץ מקור הכישלון של התלמידים. המציאות מלמדת כי ההספק האפשרי בבית ספר לנערים עובדים הוא כמחצית מן ההספק בבית ספר רגיל, במיוחד אם לוקחים בחשבון גם את הרמה השונה של התלמידים. הדרך לטפל בדחיפות בהעלאת הרמה הלימודית של בתי ספר לנערים היא, אפוא, על-ידי תיקון תכנית הלימודים ועל-ידי קידום יכולת המורים להורות על פיה.45.

בכסלו תשי"ט החליטה המזכירות הפדגוגית למנות ועדה, בראשותו של מרכזי לויין, שתבדוק את תכנית הלימודים הקיימת ותביא הצעותיה בפני ועדת הקבע של המזכירות הפדגוגית.46.

השאלה שהעסיקה את ועדת לויין 47 הייתה: מהו תכליתו של בית הספר לנערים עובדים, לאור השינויים המפליגים, שחלו בהרכב אוכלוסיית הלומדים בו. זאת בתקופה שבה קיים במערכת החינוך מיגוון של מוסדות המאפשרים לכל תלמיד ללמוד על-פי יכולתו ורצונותיו. מה משמעותם של אלה ביחס לתכנית הלימודים, שיש להנהיג בבית ספר לנערים עובדים. בשאלות אלה נחלקו הדעות בוועדה.

דעה אחת סברה כי, כבעבר, בית ספר לנערים עובדים פועל במסגרת חוק לימוד חובה והוא נועד להשלים את חינוכו ואת השכלתו היסודית של הנער העובד. להשגת מטרה זו על התלמיד לעבור את כל השלבים הפורמליים של בית ספר יסודי, ויש להמשיך ולקיים את "תכנית תשט"ז", שהוכנה על-ידי ועדת נרדי. נכון הוא, כי תכנית לימודים זו נקבעה מלכתחילה כתכנית מרבית, אך "אסור להתעלם ממספר ניכר של תלמידים, אשר לומדים בבתי ספר לנערים עובדים על מנת לקבל תעודת גמר בעלת משקל, שתהיה להם לעזור בהמשך חייהם. עובדה היא שהרבה נערים בוגרי בתי הספר לנערים עובדים ממשיכים בלימודים על יסודיים"48. מה שיש לעשות, טענו בעלי גישה זו, הוא להדריך את המורים כיצד לבצע את התכנית. אפשר כמוכן לערוך רוויזיה בתכנית, שהרי מלכתחילה פורסמה התכנית כהצעה ניסיונית, אבל השינויים הרדיקליים המוצעים כעת יורידו את רמת בית הספר. קיצוץ בתכנית יעמיד בספק את יחסו של הציבור לתעודת הגמר של מוסד זה. "וחוששני שרוצים לפגוע בציפור הנפש של חוק לימוד חובה"49.

אחרים סברו שיש הכרח ברוויזיה של התכנית, משום שנשתנו הנסיבות. הנערים המגיעים היום לבית הספר הם: (א) ילידי הארץ, שנשרו מבית הספר היסודי מטעמים כלכליים וחברתיים; (ב) נערים עולים, שלמדו מספר כיתות בארצות מוצאם; (ג) תלמידים שהגיעו לארץ לא מכבר וחסרה להם עדיין השפה העברית. תלמידים-עולים אלה "אינם זקוקים לערכים הלימודיים שבית הספר רצה להקנות לנערים עולים בשנים קודמות". זאת ועוד: "בית הספר שלנו אינו צריך לשמש מוסד, שמטרתו להביא את הילדים בשלבו הסופי לבית הספר העל יסודי. אין בתפקידו להכשיר את תלמידיו ללימודים עיוניים. התכנית שלנו צריכה לשאוף לצייד את התלמידים בידיעות הכרחיות לקראת יציאתם לחיים. עלינו להכשיר את התלמידים מבחינה מקצועית. יש למצוא התאמה בין ההכשרה המקצועית של התלמיד לבין ההכשרה הלימודית אותה הוא מקבל בבית הספר"50.

בהמשך הבירור הציגו אלה וגם אלה, אף שהמטרות והגישות של שני הצדדים היו שונות זו מזו, להכין תכניות לימודים דיפרנציאליות, לסוגי תלמידים שונים. ברם, אלה שראו את תכליתו של בית ספר לנערים עובדים להביא את התלמיד לרמת גמר בית ספר יסודי סברו שאין להכין תכנית אחת לתלמידים עולים ותכנית שנייה למי שלא סיים בית ספר יסודי. "השאלה של תכניות

מיוחדות לתלמידים עולים קיימת גם בבתי הספר היסודיים ובכל זאת לא הוחלט שם על תכנית מיוחדת לנוער עולה". מה שיש לעשות הוא לשמר תכנית אחת, "הניתנת לביצוע למוכשרים גם במסגרת 9 ש"ש עיוניות לשבוע, לאחר שנבחר את התלמידים בעלי יכולת גבוהה יותר". אלה יוכלו להשלים לימודיהם בבית ספר יסודי ולהמשיך ללמוד בבית ספר על יסודי. נוסף על כך, תסומן תכנית מינימום, "מעט וברור", שתכלול את החומר ההכרחי ביותר לנערים ברמת כיתות ה'-ו', שלא ימשיכו לימודיהם. במצב זה יהיו, אפוא, שתי תכניות, ובית ספר לנערים עובדים יחלק שני סוגי תעודות 51. אחרים סברו, כי תכנית הלימודים של בית ספר לנערים עובדים אינה צריכה להשתוות לתכנית בית ספר יסודי רגיל. בשונה מנער בבית ספר יסודי, שעתידי בלימודים ובהשכלה לפניו, עניין לנו עם מתבגרים בגילאי 14-17, היוצאים לחיים ממש ועומדים על סף גיוסם לצה"ל. יש, אפוא, לוותר על עניינים מסוימים ולהוסיף נושאים הדרושים לנער מתבגר. התכנית צריכה, בדרך כלל, לתת לנער תוספת של השכלה בסיסית, ישראלית וכללית, ולטפח בקרב הלומדים הכרה חברתית על ידי פעולות חברה ואימוני גדנ"ע ולנערים שאינם "חניכים" (המועסקים במפעלים בבקרים) לתת יסודות בסיסיים של מקצוע 52.

בסופו של הדיון, הגדירה ועדת לוי את מטרתו של בית ספר לנערים עובדים כדלהלן:

- (1) להשלים לנערים בני 14 - 17, שלא סיימו בית ספר יסודי, השכלה אלמנטרית, ישראלית וכללית;
- (2) לשמש מסגרת חינוכית על ידי פעולות חברה יזומות, כולל אימון טרום-צבאי במסגרת הגדנ"ע;
- (3) לתת לנערים שאינם 'חניכים' לימוד ראשית מלאכה" 53.

ועדת הקבע דנה בעקרונות התכנית שהציעה ועדת לוי וגם היא התלבטה בשאלת מהותו של בית ספר זה: האם יש ללמד בו את כל תכנית הלימודים של בית ספר יסודי או רק חלק ממנה, או שמא "יש לתת למסיימי בית ספר זה תעודה של בעלי השכלה יסודית בחיים, לפי גילם". בסופו של דבר, היא סיכמה כי "בית הספר לנערים עובדים משמש מסגרת חינוכית-חברתית לנערים ולנערות בגיל 14-17, שלא סיימו לימודיהם בבית הספר היסודי. במסגרת זו יקנו השכלה עברית וכללית" 54.

לאחר שהמזכירות הפדגוגית אישרה באופן עקרוני את תכנית הלימודים של בית ספר לנערים עובדים ואת חלוקת השעות בין המקצועות השונים הנלמדים בו, הופעלו ארבע ועדות משנה, שהכינו את פרטי התכנית במקצועות השונים 55, והם הוגשו לאחר כחצי שנת עבודה לאישור סופי של המזכירות הפדגוגית 56. התכנית שאושרה פורסמה בראשית שנת הלימודים תש"ך בחוברת: "תכנית הלימודים לבית הספר לנערים עובדים - הצעה מתוקנת, תש"ך - 1959" 57.

"תכליתו של כל בית ספר לנערים עובדים - קובעת תכנית הלימודים, תש"ך - היא קודם כל לצייד את תלמידיו באופן יסודי בידיעות השימושיות וההכרחיות לחיי יום יום ולהכשירם להתמצאות אזרחית בסובב אותם מבחינת המקום והזמן. יסודות חזקים הינם תנאי ראשון ויסודי" 58.

הגדרת תכלית זו של בית ספר לנערים עובדים ותנאיו המיוחדים הם שהכתיבו את עקרונותיו:

- (1) בית ספר לנערים עובדים ישמש מסגרת חינוכית-חברתית לנערים ולנערות בגילאי 14-17, שלא סיימו לימודיהם בבית ספר יסודי;
 - (2) בית ספר לנערים עובדים כולל: 4 כיתות ועוד מכינה, המשמשת כיתת הכנה בלתי מודרגת, לאחת מכיתות א'-ב';
 - (3) במסגרת זו יקנו לתלמידים השכלה עברית וכללית, וינהלו איתם פעולות המכוונות לחינוך חברתי על ידי פעילות חברתית יזומה, כולל אימון קדם-צבאי במסגרת הגדנ"ע;
 - (4) בבית ספר לנערים עובדים יינתנו 9 שיעורים עיוניים בשלושה ערבים בשבוע (ובמקרים מיוחדים יינתנו 12 שיעורים עיוניים);
 - (5) בית ספר לנערים עובדים יוסיף לתלמידים, שאינם חניכים "במקצועות מוכרזים" 59, שיעורים במלאכה;
 - (6) הערב הרביעי בשבוע נועד לפעולות חברה ולאיימון גדנ"ע;
 - (7) הערב החמישי נועד להשתלמות מקצועית ל"חניכים" במסגרת משרד העבודה ולימודי ראשית מלאכה במסגרת בית ספר 60.
- מערכת השעות של "תכנית תש"ך" כללה, אפוא, 2 ש"ש ללשון, 2 ש"ש לתנ"ך, 3 ש"ש לחשבון ו- 2 ש"ש לאזרחות (מולדת, גיאוגרפיה, היסטוריה) 61.

על יסוד העקרונות וחלוקת השעות נקבע כי התכנית תתעלם מן הדפוסים המקובלים והשלבים הפורמליים של בית ספר היסודי. כמות הפרקים או הנושאים בכל מקצוע נקבעו על יסוד אומדן הזמן המצוי ועל מספר השיעורים הריאלי העומד לרשות המורים ולא על אומדן הזמן הרצוי, כפי שהיה הדבר ב"תכנית תש"ז".

התכנית החדשה הייתה שונה, אפוא, מקודמתה בשלושה דברים:

- (א) הפחתה בגודש החומר בכל מקצוע, על מנת שיוכלו התלמידים ללמוד את משנתם בהתאם ליכולת קליטתם ולזמן המוגבל העומד לרשות בית הספר לנערים עובדים;
- (ב) הדגשה רבה יותר של הצד החינוכי-חברתי במוסד לנערים עובדים;
- (ג) שילוב לימוד ראשית המלאכה במסגרת בית הספר לנערים עובדים. נסיונו בעניין זה בשנים האחרונות הוכיח את חשיבותו 62.

במסגרת הכללית של התכנית נכללו פרקי לימוד אלה: עברית - 50% מהשיעורים נקבעו לקריאה ולספרות, 25% לאימוני לשון ו- 25% להבעה בעל-פה ובכתב. היצירות נבחרו מן המקראות המקובלות בבתי ספר יסודיים, תוך התחשבות בניסיון החיים של התלמידים וברמת העברית שלהם. התכנית בנויה על יחידות מתודיות קצרות, מוגדרות ומוגבלות. ניתן לטפל בכל יחידת לימוד בשיעור אחד; תנ"ך - נבחרו הפרקים על אבות האומה ואישיה, פרקי חוק ומשפט, חכמה ומוסר, שירה, נבואה ותפילה. שולבו בתכנית פרקי אגדה; חשבון והנדסה - התכנית היא מחזורית והנושאים מקיפים את כל כיתות הלימוד. החומר נועד להקנות ידיעות ומיומנות בחשבון, שיהא בהן לספק את הצרכים המידיים של האדם העובד, בן התקופה, בין שהוא חי בכפר או בעיר; גיאוגרפיה - הושם דגש על האופייני והאקטואלי או על תופעה המבהירה יסודות לבנייני-אב בגיאוגרפיה. מאחר שמקצוע 'טבע' לא נלמד בתכנית תש"ך, הוכלל פרק העוסק ביסודות הגיאוגרפיה. ללימוד מולדת הוקדשו כרבע מן השיעורים בגיאוגרפיה; היסטוריה - התכנית מקיפה את כל התקופות ההיסטוריות, כולל פרהיסטוריה. היא עומדת על רציפות האירועים וכוללת מושגי יסוד בחיים המדיניים, יחסים בין מדינות ועמים וגילויים בחיי הרוח. כ- 70% מן השיעורים מוקדשים לתולדות עם ישראל. "השאיפה היא להקנות לתלמידים ידע היסטורי והשקפה היסטורית"; אזרחות - בכיתות א'-ג' הוקדשו 6 שיעורים בכל כיתה לדיון במדינת ישראל בהווה ולעיסוק בנושאים שהתלמידים נתקלים בהם בחיי יום-יום כאזרחי המדינה.

לוח ח': תכנית הלימודים לבתי הספר לנערים עובדים, תש"ך, תנ"ך 63

כיתה ב'

שיעור מספר	ספר שופטים	
		(המורה ישלים מבחינה עניינית תוכנם של פרקים נפסחים. במידה שהדבר דרוש להבנת הנושא. התלמידים ייעזרו במפת א"י במרבית השיעורים).
1	פרק ג:	אהוד בן גרא (אהוד מחרף את נפשו על שהרור עמו)
2	פרק ד:	דבורה וברק
	אגדה:	חלק א. פרק ו. סעיף כ (לימוד העם והכנעת הכנענים)
3*4	פרקים ו. ז. ח:	גדעון (תכונותיו של גדעון: איש העבודה. עניו, גיבור חיל. שונא בצע, בורח מן השררה)
	ביטויים:	"לך בכוחך זה" "כארבה לרוב" "בשיבה טובה"
5	פרק ט:	אבימלך (מלוכה שקמה בדמים אין לה קיום)
6*7	פרקים י. יא. יב:	יפתח הגלעדי (יפתח מוחל על כבודו ועומד לעם בשעת צרה)
	ביטויים:	"מימים ימימה"
	אגדה:	[שם] סעיף כד
8*10	פרקים יג'טז:	שמשון הגיבור
	ביטויים:	"מעו יצא מתוק" "לולא תרשתם בעגלהי וכו'" "חזקני נא אך הפעם" "תמות נפשי עם פלשתים" "איש הישר בעיניו יעשה"
11	אגדה:	[שם] סעיפים: כה. כו. כז. כח. כט. ל. לא. לב.
12	סיכום:	כאשר בני ישראל מתבוללים בין עובדי האלילים — הם נחלשים ומשתעבדים לעמים זרים.
		ספר שמואל א'
13	פרק א:	הולדת שמואל
14	פרק ב:	שירת חנה (בני עלי)
	ביטויים:	"אל תרבו תדברו גבוהה גבוהה" "מאשפות ירים אביון"

גם תכנית תש"ך הוגשה למורים כתכנית לניסיון נוסף. "אנו מניחים כי לאחר שתונהג תכנית לימודים זו במשך כשלוש שנים בכל המוסדות לנערים עובדים, נוכל להסתייע בהערות המשתמשים בה על מנת לשפרה ולהוציאה במהדורה מתוקנת" 64.

משפורסמה התכנית ברבים, החליט הפיקוח לפעול על-פי קו, שלפיו "התכנית המתוקנת חייבת להשביח את דרכי העבודה של המורה ואת ההישגים הלימודיים של הכיתה". להשגת תכלית זו נקט הפיקוח מספר פעולות, שחלקן נעשה גם בעבר, וחלקן היו חדשות: המורים נתבעו לתכנן את עבודתם תכנון שבועי ותקופתי, לנהל יומן עבודה מפורט, "לתהות מדי פעם" על ההישגים של הכיתה בעזרת מבחנים בכתב ובעל-פה, לעשות שימוש נכון בספרי הלימוד המצויים בידם ולנצל את האפשרות הייחודית לטיפול אינדיבידואלי בתלמידים; הם נתבעו להגדיר את רמת כיתתם בהתאם להישגים הנדרשים בתכנית הלימודים המתוקנת ואם מצאו שהכיתה ראויה לתכנית כיתה גבוהה יותר, לפעול לאישור שינוי הדירוג ברמת הכיתה. נוסף על כך, הוכנו והופצו ביניהם, באופן שוטף, דפי עזר ותדריכים⁶⁵. המנהלים נתבעו לעקוב אחר עבודת המורים, לבקר בשיעוריהם ולדאוג לרכישת אמצעי עזר. המפקחים נדרשו לקיים כינוסי מורים מקומיים ואזוריים, לערוך דיונים פדגוגיים, להזגים שיעורים ולעקוב מקרוב אחר תכנון העבודה וביצועה⁶⁶.

תכנית תש"ך פורסמה בתקופה שבה חלו שינויים מהותיים ברשת בתי ספר לנערים עובדים: שיעור מסיימי בתי ספר יסודיים גדל והלך, ועמו שיעור הלומדים בבתי ספר על יסודיים. הוקמו "מוסדות" נוספים, רובם מוסדות יום, לתלמידים שלא נקלטו בבתי ספר או שנשרו מהם, כמו חברות נוער במשקים, מרכזי נוער, מפת"נים, כיתות ערב חקלאיות וכו' וכן מסגרות. שסף דרישות הכניסה אליהן היו נמוכות יחסית מאלה של בתי ספר על יסודיים ושנועדו למנוע נשירת תלמידים מהמסגרות הפורמליות. אוכלוסיית בתי ספר לנערים בלימודי ערב, שהיוו את עיקר הרשת בעבר, פחתה והלכה. עם שינוי אוכלוסייתם, נדרשו תכניות לימודים שונות אחרות. תכנית תש"ך יושמה, אפוא, בקבוצה קטנה של כיתות.

ה: התאמות בין תכנית לבין לומדיה

שנים אחדות לאחר פרסומה של תכנית הלימודים הממלכתית עמדה מערכת החינוך בפני הקושי לאזן בין חוק לימוד חובה שחייב בני 6-13 ללמוד בבתי ספר יסודיים ושל בני 14-17, שלא סיימו לימודים יסודיים, ללמוד בבתי ספר לנערים עובדים, לבין חוק חינוך ממלכתי שביטוי היומיומי היה תכנית הלימודים הממלכתית שהוכנה בהנחייתו של השר פרופ' בן-ציון דינור.

תכנית הלימודים הממלכתית נבנתה על העיקרון שהיא נורמה מחייבת לכל בתי הספר ולכל המורים בחינוך היסודי¹; ההישגים המוגדרים בה מהווים את תכנית היסוד: "תכנית היסוד היא בהישגים. ההישגים הנדרשים צריכים לכוון את הלימודים"; עליה להיות אחת לאוכלוסייה הוותיקה ולתלמידים העולים; היא צריכה להיות מוסכמת, מדויקת ומפורטת ולכלול רק מה שדרוש לפי המציאות בארץ, להתחשב במורים שישנם בארץ ולהיות בת ביצוע². התכנית התחברה על ידי מאות מורים, מנהלים ומפקחים שהשקיעו בה את ניסיונם המעשי במערכת החינוך בשנים שקדמו להקמת המדינה ובשנים הראשונות שלאחר הקמתה. בתהליך ההכנה בחנו המחברים את לקחי העבר וכללו בה מה שלדעתם היה רצוי והיה אפשרי והיה תואם את מטרות החינוך הממלכתי ומדיניות מיזוג הגלויות. הוויכוח הפומבי העקרוני שהתלווה לתכנית היה בשאלה האם תכנית הלימודים הממלכתית היא תכנית מקסימום, שיותר שלא ללמד פרקים מסוימים ממנה, או שהיא תכנית מינימום, שכל חלקיה מחייבים את המורה. מחלוקת זו סוכמה על ידי המשרד כי "אין חובה ללמד את כל החומר שבה, והחובה היא רק לגבי ההישגים"³.

למרות הדיון הממושך בחיבור התכנית, היא הייתה גדושה מדי ולא תמיד ענתה למשימת מיזוג הגלויות⁴. עובדות אלה היו גלויות ולכן, מיד עם פרסומה של התכנית הוחל בביצוע תיקונים, התאמות ועדכונים, תהליך שהתבצע על ידי הוועדה המרכזית לתכניות לימודים שפעלה ליד הפיקוח המרכזי. נוסף על הבדיקה השגרתית של התכנית נתקל משרד החינוך בצורך לטפל בשני אילוצים נוספים, קשורים זה בזה, שהקשו על ביצועה: קיצוצי תקציב שהפחיתו את מספר שעות ההוראה שהוקצבו מלכתחילה במערכת השעות והקשו על ההספק ועל ההישגים הנדרשים⁵, והאוכלוסייה ההטרוגנית של תלמידים (עולים, נושרים, נערים צעירים ומבוגרים וכיוצא באלה) שנקלטה במוסדות החינוך ואשר התקשתה לסיים חינוך יסודי, דהיינו: להשיג שליטה של ממש בהיקף הידע הנדרש מהם. הצורך לאפשר לתלמידים השונים להשיג שליטה בהישגים הנדרשים בתכנית הלימודים הממלכתית, על מנת שניתן יהיה לראותם כמסיימי חינוך יסודי, הביאו לתהליך של התאמה בין חומר הלימודים שבתכנית לבין אוכלוסיית התלמידים העולים בבתי ספר רגילים, במיוחד ביישובי העולים לסוגיהם ובאוכלוסיית הלומדים בערב בבתי ספר לנערים עובדים.

מדיניות ההתאמה בבתי ספר יסודיים נגזרה, כאמור לעיל, מקביעתו של השר זלמן ארן כי "תכנית הלימודים כולה היא דבר פיקטיבי לגבי שורה של בתי ספר. הילדים לא יכולים להשיג את הנדרש בתכנית, לפיכך יש לקבוע לבתי הספר, שאינם יכולים להשיג את כל תכנית הלימודים, חלקים חיוניים מהתכנית, שרק אותם חייבים ללמד"⁶. הכוונה הייתה להפחית מחומר הלימודים⁷ והיא הובהרה בכתב המינוי ל"ועדת הסוגריים" ולוועדות ההתאמה השונות: לשמור על העיקרון של תכנית לימודים מחייבת אחת ויחידה, לקבוע בתוכה את הפרקים במקצוע שאין לוותר עליהם בשום אופן, ועם זאת לסגור את החומר בתכנית מקצועית הניתן לסגירה, מבלי שיבולע להשכלתם היסודית של הילדים⁸.

ועדות ההתאמה עשו את מה שהוטל עליהן אך כולן לא ראו תועלת בעבודתן, משום שסברו כי קשיי התלמידים להתמודד עם ההישגים הנדרשים מהתלמידים אינם נובעים משאלת "כמה" חומר יש ללמד אלא משאלת "איך" ללמד את החומר; והשאלה אינה אילו פרקים חייבים ללמד ואת מה אפשר לסגור בסוגריים, דהיינו לדחות למועד אחר, אלא כיצד להדריך את המורים בעבודתם וכיצד לספק להם חומר מתודי ודידקטי, ובכלל זה ספרי לימוד מתאימים, דוגמאות של נושאים מעובדים, הדרכה על-ידי עמיתים וכדומה⁹.

שבעזרתם יוכלו להתאים את חומר הלימודים ליכולת התלמידים. היה חשש כי "תכנית הסוגריים" תגרום לירידה בהישגים הלימודיים במקום להעלותם, מאחר שהיא תיתפס כתכנית מקסימום שרק אותה יש ללמד, והיא לא תממש את הכוונה כי הזמן המתפנה מחומר שאינו נלמד על פי התכנית יוקדש להעמקה ולהפנמה של החומר שנלמד. משום כך הופעלו "תכניות הסוגריים" רק במספר קטן מאוד של כיתות¹⁰, ורק ארבע תכניות סוגריים הגיע לכלל הדפסה וגם אלה כמעט ולא הופצו. החלופה ל"תכניות הסוגריים" היו התכניות שהוכנו והופעלו במחצית שנות השישים על ידי המרכז למוסדות טעוני טיפוח.

תהליך דומה של התאמה התקיים ללימודי ערב בבתי ספר לנערים עובדים, שגם מטרתם המוצהרת הייתה להביא את התלמידים לרמה של גומר חינוך יסודי, שביטוייה היה: הענקת תעודת גמר של חינוך יסודי לנער או נערה שעמדו בבחינות. הקושי בהשגת מטרה זו נעוץ היה במספר שעות הלימודים המעטות שהוקצו לתלמידים בבתי ספר האלה, שלא אפשרו להם להשיג מה שתלמיד יכול היה להשיג בבית ספר יסודי רגיל במספר כפול של שעות. קושי אחר נבע מכך שאוכלוסיית הנערים העובדים כללה גם תלמידים שחסרו יסודות לימוד מסודר, תלמידים שאינם יודעים עברית ותלמידים שנשרו מבתי ספר רגילים, אשר תנאי הלימוד שלהם היו קשים ומקשים. בשל קשיים אלה וקשיים נוספים, נעשה בשנת תש"ז ניסיון להתאים את התכנית ליכולתם של התלמידים, אך התכנית שנקראה "תכנית תש"ז", לא שינתה באופן מהותי את תכנית הלימודים שנוותרו בעיקרה תכנית לימודים רגילה של בית ספר יסודי. רק משהתברר עומק הכישלון במימושה של תכנית זו, עובדה "תכנית תש"ך" ששינתה מן היסוד את מהותו של בית ספר לנערים עובדים. התכנית קבעה כי אין מטרתו של בית ספר זה להביא את התלמיד לרמת גמר של החינוך היסודי, על משמעויותיה של רמה זו. בית ספר לנערים עובדים, לפי תפיסה זו, מהווה מסגרת חינוכית-חברתית לנערים בני 14-17, שלא סיימו לימודיהם בבית ספר יסודי, ותכניתו מיועדת להקנות לתלמידים השכלה עברית וכללית ולקיים בה חינוך חברתי על ידי פעילות חברתית יזומה. "תכנית תש"ך", כמו גם "תכנית הסוגריים", הופעלה במספר קטן של כיתות בבתי ספר ערב לנערים עובדים, מאחר שבינתיים חלו שינויים מפליגים במבנה של בתי ספר אלה, ומרביתם נעשו מוסדות יום מסוגים שונים, שפעלו על פי תכניות, מותאמות פחות או יותר לרמת הלומדים בהם.

תכנית הלימודים הממלכתית וכן שתי ההתאמות שבוצעו בה - "תכנית הסוגריים" בבתי הספר היסודיים ו"תכנית תש"ך" בבתי ספר לנערים עובדים - חוברו על בסיס הידע האישי והניסיון האישי של מחבריהן. הנחת העבודה הייתה כי הידע והניסיון די בהם כדי לקבוע מה תכנית הלימודים צריכה לכלול ומה צריכות להיות תביעותיה מן הלומד על מנת לממש את מטרות החינוך, כפי שהוגדרו בחוק חינוך ממלכתי. שהרי כל מה שנלמד בבית ספר צריך לסייע בהנחלת הערכים המוגדרים במטרות החינוך בנפש התלמיד, להכשירו לקליטתם ולהעלותם כגורם בעיצוב דמותו, במהלך מחשבותיו ובדרך חייו¹¹. גם הביקורת על התכנית הממלכתית ועל "תכנית הסוגריים"¹², בעיקר על ההישגים הנדרשים בהם, נעשו על בסיס הידע והניסיון האישי של מבקריהן ולא על בסיס מחקר, שהרי עד היום מתקשים מומחים להערכה להשיב על השאלה מה היא הרמה המינימלית של תכנית לימודים המתקבלת על הדעת ומהו הסטנדרט המינימלי המוסכם של הישגים לימודיים¹³.

בהכנת "תכניות הסוגריים" לבתי ספר יסודיים וב"תכנית תש"ך" לבתי ספר לנערים עובדים השתתפו עשרות רבות של מורים, שעבדו עם אוכלוסיות התלמידים במוסדות אלה. רבים מהם היו מעורבים גם בכתיבת תכנית הלימודים הממלכתית; במקרים רבים נדונו ההתאמות על יסוד סיורים במוסדות חינוך ושיחות עם המועצות הפדגוגיות; הדיון בהצעות נעשה במזכירות הפדגוגית ובוועדה המרכזית לתכניות לימודים, שעסקה בעדכון המהדורה הראשונה של התכנית הממלכתית ובהכנת המהדורה השנייה שלה¹⁴. ברם, התפקיד שנטלו עובדי חינוך אלה, שרובם היו עובדי שטח, היה מעבר ליכולתם להתפנות מעבודתם השוטפת ולהקדיש לו את הזמן הדרוש. קושי זה היה אחד הגורמים שהאיצו הקמתה של יחידה מקצועית לטיפול בתכניות לימודים הן על פי שיקולים קוריקולריים של הוראת מקצוע לימודי זה או אחר והן בראייה כוללת של צורכי מערכת החינוך ושל תיאום בין המקצועות השונים הנלמדים בכיתות השונות ובבית הספר בכללו.

הטיפול בהתאמת תכניות הלימודים לתלמידים חלשים, שהוגדרו אצלנו כתלמידים טעוני טיפוח, כדי להעלות את הישגיהם הלימודיים, החל כבר באמצע שנות החמישים. עיקרו אצלנו היה בהפעלת אמצעים דידקטיים, מתודיים ומינהליים, שנועדו להתאים את ה"איך ללמד" לצורכי הלומדים. בשנות השבעים החלו להתפתח בארצות העולם תכניות לימוד במתכונת של "תכניות מינימום", שנועדו להבטיח כי גם אוכלוסיית תלמידים חלשה תרכוש ידיעות הנחשבות לבסיסיות והכרחיות לתפקוד האזרח בחברה המודרנית. גם בישראל התחילו אז דיונים בדבר תכניות מינימום, והדיונים אכן נמשכים עד היום. הם מכונים בשמות שונים: "תכנית דיפרנציאלית", "תכנית יסוד", "תכנית ליבה", "כישורי חשיבה", "תכנית גרעין" ועוד¹⁵. הצד השווה בהן הוא שהן אמורות לכלול בתוכן "מה שמערכת חינוך חושבת שכל הילדים צריכים לדעת"¹⁶.

המושג "תכנית יסוד" (Core Curriculum) היה מוכר בספרות הפדגוגית העולמית עוד בראשית המאה העשרים, ובעיתונות הפדגוגית העברית הוא הועלה בראשית תשי"ד¹⁷, בסמוך להכנה של המהדורה הראשונה של תכנית הלימודים הממלכתית. הוא דן בשתי גישות לתכנית הלימודים:

האחת - תכנית הלימודים מכילה את סך כולל הידיעות, ההכשרות והפעולות הנחוצות לילד על מנת להביא את השינויים הדרושים בהתנהגותו. תהליך זה נעשה באמצעות "תכנית הפעולות" (Activity), המעדיפה את צורכי הילד ומחייבת פעילות חופשית המביאה אותו להתנסות ולרכישת ניסיון בחיים.

השנייה - "תכנית המקצועות" (Subjects Curriculum) - תכנית הלימודים היא סך כל נכסי התרבות שנוצרו במשך השנים, שיש לשומרם ולהעבירם לדור הצעיר, על מנת שיגדלו ויתפתחו לאורם. גישה זו הולידה את תכנית הלימודים המקובלת, המאורגנת על בסיס הוראת המקצועות השונים.

שתי גישות אלה למבנה התוכן של תכנית הלימודים אינן סותרות זו את זו: לפעמים הן משמשות בערבוביה, לפעמים הן חלוקות ביניהן ולפעמים מבקשים המורים לפשר ביניהן. ברם, אי-שביעות רצונם של המחנכים משתי גישות אלה למבנה התוכן של תכנית הלימודים הולידה גישה שלישית - גישת "תכנית היסוד" הדוחה הן את גישת הפעילות, המעדיפה את צורכי הילד והן את גישת המקצועות, המבוססת על נכסי העבר, ומעמידה במקומן תכנית המתחשבת הן בצורכי הילד בעתיד והן בצורכי החברה שבתוכה הוא יצטרך לחיות כבוגר. תכנית הלימודים על פי גישה זו כוללת מינימום הכרחי, משותף לכל הילדים, מצטיינים וחלשים כאחד; מינימום המכשיר אותם לקראת החיים. על פי גישה זו, תכנית הלימודים מקפלת, אפוא, בתוכה את המטרות החברתיות יחד עם התחשבות גדולה ביותר באישיותו של הילד¹⁸.

בדיקה יסודית של תכנית הלימודים הממלכתית והפרשנות שניתנה לה על ידי השר דינור מגדירים את ההישגים הנדרשים מלימוד תכניה כ"תכנית יסוד", הגדרה התואמת את הגישה השלישית הנזכרת לעיל: היא מתחשבת הן בצורכי הילד בעתיד והן בצורכי החברה שבתוכה הוא יצטרך לחיות כבוגר; היא מכוונת לכל התלמידים ואינה מכוונת לאוכלוסיה מוגדרת זו או אחרת, אלא מאפשרת גיוון והתאמה בחומר הלימודים, אך לא בהישגים ויעדיה ניתנים להשגה על ידי קבוצות שונות באוכלוסיה באמצעות דרכי הוראה ושיטות הוראה מתאימות. גישה זו של תכנית יסוד נותרה על מכוונה שנים רבות.

מקורות

המקורות הראשונים של מחקר זה הם תיקי משרד החינוך והתרבות:

"מישיבות המחלקה"	111
הפיקוח המרכזי, המזכירות הפדגוגית	113, 1401, 1401/1
ועדת הקבע של המזכירות הפדגוגית	113/17, 1401/7
תכניות לימודים - כללי	22/6
תכניות לימודים בבתי ספר לילדי עולים	22/6/30
נערים עובדים - כללי	27/1
נערים עובדים, תכניות לימודים	27/6
נערים עובדים - תלמידים	27/24

מקורות אחרים מסומנים במראי המקומות.